FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK 8.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

Bollók Ádám – B. Szabó János

A CSÁSZÁR ÉS ÁRPÁD NÉPE

A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról

Bollók Ádám – B. Szabó János

A CSÁSZÁR ÉS ÁRPÁD NÉPE

BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport
Források és tanulmányok 8.

Sorozatszerkesztő
Sudár Balázs

BUDAPEST, 2022

BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport
Források és tanulmányok 8.

Bollók Ádám – B. Szabó János

A CSÁSZÁR ÉS ÁRPÁD NÉPE

A korai magyar történelem legfontosabb
10. századi bizánci forrásáról

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT,
EÖTVÖS LORÁND KUTATÁSI HÁLÓZAT
BUDAPEST, 2022

A kötet elkészültét a Nemzeti Kulturális Alap,
megjelenését a BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport támogatta

Lektorálta: Fodor Pál – Sudár Balázs

© BTK, 2022
© Bollók Ádám, B. Szabó János, 2022

ISBN 978-963-416-304-6, 978-963-416-341-1 (PDF)
ISSN 2732-1657

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató
Nyomdai előkészítés:
BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Csák Lilla
Borító: Horváth Imre, Demeter Gitta
Tördelés: Demeter Gitta
Térképek: Nagy Béla
Nyomdai munka: Prime Rate Kft., Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Ajánlás *(Fodor Pál)* 9
Szerzői előszó és köszönetnyilvánítás 11
A szövegben használt átírásról és névalakokról 15
Bevezetés 17

1. Atelkuzu lakói Leved(i), Álmos és Árpád népének érkezése előtt 27
1.1. Bevezetés: magyarok az Al-Dunánál a 9. század elején? 27
1.2. Symeón Logothetés a makedón foglyok kiszabadításáról 30
1.3. Három földrajzi leírás a 9–10. századi Pontusz-vidékről 40
1.3.1. A Bajor Geográfus *Descriptió*ja 40
1.3.2. Alfréd király Orosiusa 43
1.3.3. A *Ḥudūd al-ʿĀlam* 45
1.4. Atelkuzu korábbi lakóinak emléke a középkori magyar történeti hagyományban 48
1.5. Összefoglalás 51

2. A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében 55
2.1. A *De administrando imperio* „szerzője” és szerkezete 56
2.2. VI. Leó, VII. Konstantin és az államrend működésének helyreállítása. 67
2.3. A múlt a jelen szolgálatában: lehetőségek és korlátok. 77
2.4. A *De administrando imperio* és forrásai 88
2.5. A magyarországi DAI-kutatás néhány jellegzetessége 99

3. A DAI 38. fejezete első 53 sorának forrása 107
3.1. A 38. fejezet első 53 sorának kazár forrása 107
3.2. A kazár adatközlő felvetése: a 19. század 114
3.3. A 38. fejezet magyar forrásának feltevése 117
3.3.1. Többszólamú diskurzus és a „magyar adatközlőről” szóló feltevés kibontakozásának háttere: a 20. század első fele 117
3.3.2. A „magyar adatközlő” feltevésének egyeduralkodóvá válása: a 20. század második fele 127
3.4. A „termékeny bizonytalanság” évtizedei 135
3.5. Összegzés 141

4. A szavart/türk törzsszövetség Leved(ia)- és Atelkuzu-időszaka 145
4.1. Bevezetés 145
4.2. A 38. fejezetben elbeszélt történet földrajzi és időrendi keretei 146
4.2.1. Időrend 146
4.2.2. Földrajzi keretek: Leved(ia) és Atelkuzu 155
4.2.2.1. Atelkuzu 155
4.2.2.2. Leved(ia) 157
4.3. A 9. századi kelet-európai sztyeppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében 166
4.3.1. A kazár hatalom helyzete a 9. századi Kelet-Európában: *Pax Chazarica* és annak széthullása 167
4.3.2. Nogájok és oroszok a 16. században 170
4.3.3. Ojrátok, nogájok és oroszok a 17. században 175
4.3.4. A 16. századi nogáj és a 17. századi ojrát–nogáj történet néhány tanulsága a 9. századi szavart/türk történet szempontjából 183

5. Patrónusok és kliensek a sztyeppei világban 191
5.1. Bevezetés 191
5.2. A patrónus–kliens viszony mozgatórugói 194
5.2.1. Egy történetileg jól ismert patrónus–kliens viszonyrendszer elemei: az orosz cárok dzsingiszida birodalmi öröksége 194
5.2.2. A patrónus nyeresége: a kliens katonai ereje 199
5.2.3. Politikai házasságok 202
5.3. A kliensi viszony kötelékei: kinevezések és beiktatások 206
5.3.1. A Leved(i)-dilemma 206
5.3.2. Árpád beiktatása és címe a DAI szerint 214
5.3.2.1. A türkök arkhónja és Árpád megas arkhón címe 214
5.3.2.2. Pajzsra emelés 221
5.4. Összegzés 228

6. Álmos és Árpád törzsszövetsége Atelkuzuban: szavartok, kavarok és türkök 231
6.1. Bevezetés: az atelkuzui türk időszak évtizedei 231
6.2. A szavart/türk törzsszövetség szerkezetének átalakulásai 233
6.2.1. A kavarok csatlakozása Atelkuzuban 235
6.2.2. A türk törzsszövetség a DAI leírása alapján 242
6.2.2.1. A DAI törzslistája a krími tatár sztyeppeállam szervezetének tükrében 243
6.2.2.2. A kavarok helye a türk törzsszövetségben 250

6.3. Az új sztyeppeállam neve és méltóságai 254
6.3.1. Jila és karkha 254
6.3.2. Szavartból türk 256

7. A türkök részvétele a bizánci–bolgár háborúban és a bolgár–besenyő szövetség 263
7.1. Bevezetés 263
7.2. A bolgár–bizánci háború forrásai és eseményei 268
7.2.1. A háború első szakasza: Symeón támadása és a bolgár vereség 271
7.2.2. Fegyvernyugvás és Symeón felkészülése az újabb háborúra 282
7.2.3. A háború utolsó szakasza és az események kronológiája 289
7.3. Symeón besenyő szövetségesei 296
7.4. Összegzés 302

8. A bizánci udvar képe a Kárpát-medencei Turkiáról és a türkökről a 10. század első felében 309
8.1. A magyarok földjének leírása 309
8.1.1. A 10. századi türk szállásterület a DAI elszórt utalásai fényében . . . 310
8.1.2. „Turkia egész szállásterülete” és „megalé Morávia” 311
8.1.3. „Turkia egész szállásterülete” a DAI részletes leírásai alapján 314
8.1.4. Egy 10. századi szerkesztő alkotása: Szvatopluk déli „megalé Moráviája” 318
8.1.5. Turkia kiterjedése és a 10. századi szerkesztők munkamódszere 321
8.2. A türk–bizánci viszony a 10. század első felében a DAI adatai alapján 324

9. Összegzés 341

Felhasznált irodalom 347
Források 347
Szakirodalom 356
Személynévmutató 415
Helynévmutató 423
Nép- és törzsnévmutató 429

Moravcsik Gyula emlékének

Ajánlás

Különös könyv ez: merész szerzők újító szellemű, mégis hagyománytisztelő munkája. Egyikük sem bizantinológus vagy klasszika filológus (jóllehet egyikük azért a bizánci régészet és művészettörténet felől érkezett), mégis egy görög szöveg: a rendszerint Bíborbanszületett Konstantin császárhoz kapcsolt *De administrando imperio* (DAI) elemzésére vállalkoztak. Ez a merészség. Ám voltak olyan bölcsek, hogy minden sorukban világossá tegyék: eszük ágában sem volt nem rájuk szabott kabátot magukra venni, s filológiai kérdésekben a bizantinológia legnagyobbjait, mindenekelőtt Moravcsik Gyulát követték. Ez a hagyománytisztelet. A magyarok „őstörténetének" (az ő, megfontolást érdemlő szóhasználatukban „koratörténetének") talán legfontosabb írásos forrását történészként, történészi látás- és gondolkodásmóddal vették szemügyre, de egészen másként, mint az a magyar kutatásban megszokottá vált. Ez az újító szellem.

Mit is tettek hát? Fogták a szöveget, és csak arra, azon belül pedig a 38. fejezet első 53 sorára koncentráltak. A szöveg keletkezéstörténetét, szerkesztési fázisait és főleg belső logikáját figyelembe véve rekonstruálták (eleinte szavart, később türk névvel illetett) elődeink 9. századi történetét – anélkül, hogy más források ellentmondó adataival próbálták volna összeegyeztetni a DAI közléseit. Megszabadulva a hazai kutatást oly régóta béklyózó kényszertől (a „kombinatorikus módszertől", ahogy ők nevezik), és kiterjesztve figyelmüket a sztyeppetörténet későbbi, meglepő párhuzamokat kínáló népvándorlási-népalakulási példáira, képesek voltak meglepően koherens (és a társtudományok: a régészet, a nyelvészet stb. eredményeivel összeegyeztethető) képet adni arról, hogy mi is történehetett elődeinkkel a honfoglalás előtti szűk évszázadban. Egy ajánlásnak nem lehet feladata a könyv eredményeinek még futólagos összegzése sem, de nem tudom megállni, hogy egyet ki ne emeljek: a magam részéről most kaptam az első elhihető megoldást arra a kérdésre, hogy miért, mikor és milyen körülmények között adhatta a külvilág az *onogur* nevet őseinknek.

Hosszan sorolhatnám még a könyv érdemeit, de a szószaporítást elkerülendő csak kettőt emelek ki. Az egyik: a szerzők jó történészként elhitték, hogy még egy olyan „agyonkutatott" forrást is érdemes friss szemmel vallatóra fogni, mint a DAI. Másrészt – s ez szorosan összefügg az előzővel –, *gondosan* végigolvasták a 19. századtól született értelmezések tömegét, s ebből nyomasztó következtetésre jutottak: hogy az újabb és újabb, gyakran

egymást követő, ám többnyire a saját koncepcióhoz igazított értelmezések hogyan fedik, torzítják el a forrás eredeti mondanivalóját.

Nem tudom megállni, hogy ezzel kapcsolatban fel ne említsem egy saját élményemet. Még egyetemista koromban elhatároztam, hogy írok egy munkát az Oszmán Birodalom kialakulásáról. Mégpedig úgy, ahogy addig senki: párhuzamként (és magyarázó eszközként) a magyar honfoglalás történetét fogom felhasználni. Miután elvégeztem az egyetemet, belevetettem magam a magyar „őstörténetbe". Másfél-két évi szakirodalmi tájékozódás után feladtam: minél többet olvastam, annál kevésbé értettem, mi is történhetett elődeinkkel a honfoglalás előtt.

Nagy szerencse, hogy e könyv szerzői éppen ellenkezőleg jártak, vagy nálam okosabbak voltak: minél többet olvastak, annál világosabban láttak. Köszönet nekik, hogy felfedezéseiket le is írták, s több előzetes cikk után könyvformában, a nagyobb közönség számára is összefoglalták és elérhetővé tették. Nagy öröm számomra, hogy egy „etikus" könyvet ajánlhatok a kedves olvasóknak: a szerzők végig tartják magukat ahhoz, amit könyv elején ígérnek – csak addig terjeszkednek, amíg a szakmai kompetenciájuk ér. Ez a kompetencia viszont igen széles, történészi kompetencia. Bizonyítván régóta vallott (és, vállalom, némi szakmai sovinizmust sem nélkülöző) felfogásom igazát, hogy az efféle nagy történeti problémák megoldásához a filológiai alapok nélkülözhetetlenek ugyan, de önmagukban nem elégségesek: ahhoz elsősorban történésznek kell lenni.

Természesen mindez nem jelenti, hogy a könyvben leírtakkal ne lehetne vagy kellene vitatkozni. És, főleg, ne lehetne vagy ne kellene továbbgondolni azokat. Például azt, hogy ha valóban Etelközben (a szerzők szóhasználatában „Atelkuzu"-ban) lettünk türkök és onogurok, s onnan, egy hullámban foglaltuk el a Kárpát-medencét, akkor hogyan lett uralkodó nyelv a magyar itt, ahol a feltételezések szerint a honfoglalók kezdetben nem alkottak többséget? Másként fogalmazva: hogyan történhetett meg a magyar nyelv „honfoglalása" (ahogy legújabban Sudár Balázs fogalmaz), ha nem számolunk egy magyar nyelvű népesség korábbi beköltözésének lehetőségével? De ezek a kérdések már egy másik könyv lapjaira tartoznak. Akárki szól hozzá e kérdésekhez a jövőben, ezt a könyvet, Bollók Ádám és B. Szabó János gondolatébresztő és sok tekintetben példamutató munkáját biztosan nem kerülheti ki.

Szentendre, 2022. február 2.

Fodor Pál

Szerzői előszó és köszönetnyilvánítás

Jelen könyv közvetlen előzményét három, hosszabb ideje tervezett és végül 2017-ben elkészült tanulmány jelenti, amelyek eredetileg a *Századok* és a *Történelmi Szemle* hasábjain láttak napvilágot, és amelyek kiegészített és átdolgozott változatai e kötet 2–5. fejezeteit alkotják. Eredeti, 2013-ban megfogalmazott terveink szerint a *De administrando imperio* 38. fejezetének új elemzését egyetlen közleményben gondoltuk megjelentetni. Az anyag az egyes részek elkészültével azonban jelentősen bővült, így nyilvánvalóvá vált, hogy egyetlen folyóiratcikk kereteit mindenképpen túlfeszítené. Ezért először a *De administrando imperió*ról és annak kulturális közegéről az elmúlt évtizedek nemzetközi kutatásában megfogalmazott újabb kutatási eredményeket ismertető áttekintés kapott önálló tanulmányt (Bollók Ádám, A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok,* 151:6 [2017] 1291–1332), majd a 38. fejezet forrásáról a magyarországi és a nemzetközi szakirodalomban megfogalmazott elképzelések historiográfiai áttekintését voltunk kénytelenek leválasztani (Bollók Ádám – B. Szabó János, Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle*, 59:3 [2017] 347–377) a 38. fejezet elbeszélésének tényleges vizsgálatát bemutató írásról (B. Szabó János – Bollók Ádám, A „szavart–türk dosszié". A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok*, 152:3 [2018] 479–542). E munkák megjelenése után kaptuk az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont akkori főigazgatójától, Fodor Páltól a megtisztelő felkérést és ajánlatot írásaink egybefűzött, további kiegészítésekkel ellátott formában, önálló kötetként történő megjelentetésére.

A kiegészítések megtételének lehetőségét két okból is nagy örömmel fogadtuk. Egyrészt, mert bár a *Századok* szerkesztősége rendkívüli segítőkészségének és rugalmasságának hála – amelyért itt is külön köszönetünket fejezzük ki Csukovits Enikőnek és Simon Anitának – a folyóiratban megjelent mindkét tanulmány túlléphette az általuk ideálisnak tartott terjedelmi korlátokat, a cikkenként való közölhetőség érdekében mindkét íráson némileg rövidítettünk az eredetileg elkészült szövegekhez képest. E kimaradt részleteket, valamint az azóta felmerült adatokat jelen kötetben már bedolgozhattuk a főszövegbe. Szintén némileg bővítettük a *De administrando imperió*val kapcsolatos nemzetközi kutatást áttekintő fejezetet, az eredeti tanulmány

elkészülte óta ugyanis több jelentős, VII. Konstantin korát vizsgáló kötet, tanulmány és tanulmánykötet látott napvilágot.

Mindezeknél nagyobb arányú bővülést jelentenek a kötet elejéhez csatolt 1. fejezet, illetve a végére illesztett 6–8. fejezetek. Az előbbi néhány olyan forrásrészlet rövid vizsgálatát mutatja be, amelyeket a kutatásban rendszeresen vagy éppen elvétve kapcsolatba hoztak a 9. században az Al-Duna és a Dnyeper között megjelenő magyarokkal, és amelyekre alapozva az e vidéken való feltűnésükről a *De administrando imperio* alapján vázolható kronológiai keretet hosszú ideje kétségbe vonják. Az utóbbiak ezzel szemben a *De administrando imperio* 38. fejezetének elemzését egészítik ki, valamint arra vállalkoznak, hogy a bizánci szövegben a szavartokról/türkökről megőrződött további adatokat megkíséreljék a 38. fejezet esetében alkalmazott megközelítéshez hasonló szemmel vizsgálat alá venni.

Kötetünk készítése során két alapelvet kíséreltünk meg a lehetséges keretek között szisztematikusan alkalmazni. Egyrészt, bár munkánk egy, a 10. századi Konstantinápolyban görögül született szöveg adatait vizsgálja, alapvetően *történeti* szempontból és módszertannal közelít az elemzett kérdésekhez. Mindvégig törekedtünk arra, hogy a görög szöveg kompetenciánkon túlnyúló nyelvi értelmezése helyett annak tartalmából kiindulva, történeti kérdésekre összpontosítsunk. Ehhez az alapot a *De administrando imperio* Moravcsik Gyula által készített magyar fordítása jelentette, amely mellett használtuk az elérhető angol és német fordításokat, valamint a szakirodalomban Moravcsik fordításának megjelenése után felvetett, az övétől eltérő fordítási javaslatokat is. A kötetben a *De administrando imperió*ból származó idézetek végig Moravcsik Gyula 1950-ben megjelent magyar fordításából származnak (Bíborbanszületett Konstantín, *A birodalom kormányzása*. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula. Budapest, 1950 [2. kiadás: Budapest, 2003]). Ezt a hosszabb idézetek esetében minden alkalommal külön jeleztük, a rövidebb, egyes mondatokba foglalva megjelenő szöveges idézetek esetében azonban csak az idézőjellel és a mellé tett, a kritikai kiadás soraira utaló számmal jelöltük, a lábjegyzetek további szaporítását elkerülendő. Tisztában vagyunk vele, hogy a görög szöveg jövőbeni paleográfiai és filológiai elemzései számos új eredményt tartogatnak, amelyek hatással lehetnek a történeti értelmezés kereteire is, ugyanakkor úgy látjuk, hogy a jelen írásban vázolt történeti kép nagyobbrészt a bizánci szöveg által megőrzött elbeszélés azon főbb pontjain nyugszik, amelyek általában nem függnek nagyon szorosan az elmúlt másfél évszázadban vitatott fordítású szöveghelyek pontos értelmezésétől.

Második alkalmazott alapelvünk ugyancsak munkánk történeti jellegével áll szoros összefüggésben. Elemzésünket elsősorban a *De administrando imperió*ból ismert adatokra, másodsorban pedig a korszakról rendelkezésre álló többi írott forrás információira alapoztuk. Vizsgálataink e fázisában lehe-

tőség szerint igyekeztünk elkerülni azt a magyarországi kutatásban nagy hagyományra visszatekintő módszert, amely a 9–10. századi magyar történetet a kutatásba bevonható összes tudományág adataival és – főként – azok értelmezéseivel együtt, egyszerre, egy elbeszélés keretében próbálja elemezni és értékelni. Úgy látjuk ugyanis, hogy egy-egy történeti forrás értelmezését a legcélszerűbb első lépésben magának a forrásnak a történeti módszertanú vizsgálatával, a szöveg keletkezéstörténetének és belső logikájának megértésével kezdeni, illetve azt elsősorban más, ugyancsak történeti módszertannal elemezhető történeti forrás tanúságával érdemes először egybevetni. Csak ennek elvégzése után várhatunk megközelítőleg is reális képet, amelyet azután megkísérelhetünk ütköztetni a más tudományterületeken – így a régészeti és a nyelvészeti kutatásban – született eredményekkel. A magunk részéről az egyes tudományterületek szakirodalmában való különféle mélységű tájékozottságunk alapján úgy látjuk, hogy a történeti források alapján e kötetben vázolt képnek legalábbis nem mondanak ellent a régészeti, illetve a nyelvészeti források, e kérdések vizsgálatára azonban jelen írásban nem vállalkozhatunk.

A kötetben szereplő írások elkészítéséhez sokan, sokféleképpen nyújtottak segítséget. B. Szabó János köszönetét fejezi ki Ivanics Máriának, aki türelmes odafigyeléssel és gyakori eszmecserékkel megalapozta a korai magyar történelem sztyeppetörténeti párhuzamainak kutatását, valamint Vásáry Istvánnak, aki az elmúlt években támogatta ezen a járatlan úton. Köszönet illeti Sudár Balázst is, akivel az elmúlt évtizedben páratlan intenzitású szakmai együttgondolkodásra nyílt lehetősége. Nem múló háláját is szeretné kifejezni egész családjának, akik éveken keresztül támogatták a könyv elkészültét.

Bollók Ádám köszönetét fejezi ki Németh Andrásnak (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) több mint egy évtizedes segítségéért, amelyet a 10. századi bizánci irodalom kérdéseiben és szakirodalmában való tájékozódás során nyújtott. Külön köszönetet mond neki a témában folytatott baráti beszélgetésekért, a jelen kötet 2. fejezetének előzményét jelentő tanulmány kéziratának olvasásáért és kritikai megjegyzéseiért. Köszönettel tartozik Farkas Zoltánnak a tudományterületek határterületein való mozgás során való tájékozódásban nyújtott segítségéért és azért, hogy az egyes tudományterületek illetékességi köreinek elválasztását mint követelményt szelíden figyelmeztető szavakkal nem hagyta szem elől téveszteni. Nagy hálával tartozik továbbá Walter Pohlnak (Bécs) és Falko Daimnak (Mainz–Halle), hogy a jelen kötet témájában 2006 óta gyűjtött szakirodalom megismerését ösztöndíjakkal és a könyvtári kutatást lehetővé tevő meghívásokkal segítették. Őszinte köszönetét fejezi ki Sólyom Lászlónak, aki az általa alapított és odaítélt Sólyom Ösztöndíjjal lehetővé tette Bollók Ádám számára, hogy 2017–2018-ban egy évet töltsön az Oxfordi Egyetem vendégkutatójaként. Ez alatt az idő

alatt nemcsak a késő ókori és bizánci kutatás egyik kiemelkedő központjának munkatársaival nyílt alkalma eszmecserékre, de kutatásának fő iránya mellett lehetősége adódott a 9–10. századi bizánci irodalom és történelem témájában napvilágot látott újabb publikációk megismerésére is. Köszönetét fejezi ki többek között Jonathan Shepardnak, akivel ezen oxfordi év alatt a jelen kötetben érintett témák egy részét megvitathatta. Köszönet illeti Bálint Csanádot, Benkő Eleket és Kulcsár Gabriellát, amiért a Magyar Tudományos Akadémia, majd az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, illetve az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének igazgatóiként Bollók Ádámnak az e kötet létrejöttéhez vezető kutatásait lehetővé tették és támogatták, valamint az íráshoz szükséges kutatási időt számára biztosították. Mint mindig és mindenkor, Bollók Ádám őszinte köszönetét fejezi ki édesanyjának és feleségének a munkája során nyújtott sokrétű és állandó támogatásért és ösztönzésért.

Köszönetünket fejezzük ki Fodor Pálnak, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont címzetes főigazgatójának a kötet megjelenésének támogatásáért és lehetővé tételéért, továbbá Sudár Balázsnak a kötetünk szerkesztéséért. Ugyancsak köszönet illeti Kovács Lászlót (Régészeti Intézet) azért, hogy a kötet két szerzőjét a 2000-es évek közepén megismertette egymással; valamint a Nemzeti Kulturális Alapnak, amely támogatta kiinduló szövegeink könyvvé bővítését.

Kötetünket Moravcsik Gyula emlékének ajánljuk, aki nélkül munkánk nem lett volna lehetséges.

A szövegben használt átírásról és névalakokról

Jelen kötetben a görög szavak latin karakterekkel történő visszaadásához a nemzetközileg elfogadott tudományos átírást alkalmaztuk. Ettől elsősorban ott tértünk el, ahol a magyar nyelvben nagyon mélyen meghonosodott formákról van szó (így például Bíborbanszületett Konstantin Kónstantinos Porphyrogennétos helyett). Szintén a tudományos átírást használtuk az arab és perzsa szavak visszaadásánál. A kötet lapjain feltűnő bizánci személyek neve mellett első említésük alkalmával minden alkalommal feltüntetjük a 641 és 1025 közötti időszakra vonatkozóan elkészült *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* bejegyzésének azonosítóját is (*PmbZ* #), ezzel továbbvezető irodalmat nyújtva az olvasónak.

Másrészt az e kötet alapjául szolgáló, korábban megjelent tanulmányok írása során – amint azt már ott is jeleztük – a korábbiaknál is határozottabban szembesültünk azokkal a problémákkal, amelyeket a „9. századi magyarok" történetéről szóló, különféle nyelveken született írott forrásokban megjelenő nép-, személy- és földrajzi nevek egységesítő, a modern értelmezésekből következő használata okoz. E névalakok ugyanis önmaguk is értelmezések, és így esetenként használatuk is olyan előfeltevéseken nyugszik, amelyeket magunk önmagukban is további vizsgálatra érdemes kérdéseknek látunk. Ezért, mivel a *De administrando imperio* e kötetben elemzett részei által elbeszélt történetben a „magyar" név nem tűnik fel Leved(i), Álmos és Árpád népének megnevezéseként, a szöveg szerint pedig a Bizáncban a 9. század utolsó évtizedeitől kezdve türkként megnevezett népet Atelkuzuba költözésük előtt a 38. fejezet adatközlője *savartoi (asphaloi)* néven ismerte, jelen írásban a szöveg kontextusának megfelelően a magyar névalak helyett az eredeti formákat használjuk. Ezek egyrészt a *De administrando imperió*ban szereplő *savartoi (asphaloi)* alapján feltételezhető szavart, másrészt a *tourkoi* alapján egyértelműen kikövetkeztethető türk.[1] Hasonló, a jelen kötetben részletesen

1 A *savartoi (asphaloi)* formát a görög alapján *savard* vagy *savart* alakban látta olvashatónak: Harmatta János, A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet.* (A honfoglalásról sok szemmel, 3.) Budapest, 1997, 129. A többes számú görög alak alapján a *szavarti*, illetve a magyar forrásoktól is befolyásolva a *szavárd* formát használta: Czeglédy Károly, Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). *Zalai Tükör*, (1975) 51–53 = Czeglédy Károly, *Magyar őstörténeti tanulmányok*. (Budapest Oriental Reprints, A2.) Budapest, 1985, 121–123.

is indokolt okból döntöttünk az Atelkuzu névalak[2] alkalmazása mellett (a magyar szakirodalomban egyébként bevett Etelköz helyett). Ugyancsak a DAI-ból ismert formát részesítettük előnyben Leved(i) és a görög országnévképzővel ellátott Leved(ia) esetében,[3] viszont a görög szövegben szereplő *Almutzés* és *Arpadés* helyett a magyar hagyomány által egyértelműen hitelesített Álmos és Árpád formákat alkalmaztuk.

2 Vö. Harmatta János, Lebédia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv*, 80 (1984) 419–431.

3 Ezek problémáira: Benkő Loránd, A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved* és *Etëlköz* kapcsán. *Magyar Nyelv*, 80 (1984) 390–391.

Bevezetés

A magyar koratörténet tudományos alapokon álló vizsgálatának 18. századi kezdeteinél két, a modern történeti képünk kialakulásához alapvetően hozzájáruló középkori forrást találunk. Ezek egyike az általában Anonymus *Gesta Hungarorum*aként hivatkozott 13. század eleji mű. Ez a jelentős részben a magyar belső, valószínűleg dinasztikus hagyományból is merítő összefüggő honfoglalás-elbeszélés egy magára *P mester*ként (*magister P dictus*) utaló, korábban Nyugat-Európában is tanulmányokat folytató ismeretlen szerző alkotása. A másik a jelen kötet középpontjában álló szöveg: a modern kutatásban a humanizmus idején megalkotott latin címén *De administrando imperio*ként (a továbbiakban DAI) hivatkozott munka. Az utóbbi látszólag szinte mindenben ellentéte P mester *Gestá*jának. Keletkezésének kora, amelyet sokáig egyöntetűen a 948–952 közötti évekre helyeztek, jóval közelebb esik a feldolgozott eseményekhez, mint P mester munkája; esetenként egyenesen kortársa azoknak. Külső nézőpontja pedig a belső elbeszélő feltételezhetően elfogultabb megközelítésénél alkalmasabbá teheti a múlt eseményeinek rekonstruálására.

E látszólagos ellentét ellenére mégis sokáig úgy tűnt: e két alapvető szöveg, továbbá egyéb hozzájuk kapcsolódó forrásrészletek segítségével megismerhetők lesznek a 9. század végén a Kárpát-medencét Árpád vezetésével birtokba vevő csoport 9–10. századi történetének főbb vonalai. Nem okozott ebben a várakozásban alapvető törést sem a 19. század második felében a magyarság korai történetét megvilágító írott forrásokról született forráskritikai tanulmányok megsokasodása, sem pedig egy új korai forráscsoport, a muszlim földrajzi irodalom magyarokról szóló első töredékeinek a közzététele.[1] Jelentős részben ezekre a munkálatokra támaszkodva a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódóan az 1890-es években elkészülhetett a 9–10. századi magyar történet forrásait összeállító gyűjtemény,[2] valamint egy sor, e forrásbázisra támaszkodó történeti összefoglaló monográfia. Habár a részletekben az egyes kutatók véleménye számos ponton jelentősen eltért, abban a meghatározó szakemberek álláspontja többé-kevésbé egyezett, hogy a magyarság a 9. szá-

1 Gyoroki [Edelspacher] Antal, Ibn-Daszta tudósítása a magyarokról a X-dik század elejéről. *Századok*, 5 (1871) 465–478. A honfoglalás előtti magyarokra vonatkozó muszlim földrajzi munkákból származó részletek megismerésének korábbi szakaszaira lásd: Czeglédy Károly, A *magyar* népnév legrégebbi előfordulásai a forrásokban. In: Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 57–58.

2 Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.), *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest, 1900.

zadban, annak a második felében vagy utolsó harmadában és a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppevidéken érkezett meg az írott források szerzőinek látóterébe északkeletre fekvő korábbi szállásairól.[3] Mindez többé-kevésbé összhangban látszott lenni azzal az Anonymus által lejegyzett magyar hagyománnyal is, amely a honfoglaló Árpád vezér apjának, Álmosnak az idejére helyezte a magyarok Volgán történő átkelését.[4]

Az első repedéseket ezen az elsősorban az írott forrásokra alapozott képen a 19. század végén főként még történeti megfontolások okozták. Már ekkor felmerült, hogy a korábban általánosan elfogadott véleményekkel ellentétben a magyarok 830-as évekbeli al-dunai feltűnéseként értelmezett – az 1. fejezetben általunk is részletesebben tárgyalt – források az atelkuzui tartózkodás idejének kezdetét jelölhetik ki.[5] Ezzel párhuzamosan a Leved(i) és Álmos népének a DAI-ban említett korábbi, szavart (*savartoi asphaloi*) megnevezése utáni kutatás felvetette a lehetőséget, hogy a forrásban leírt Leved(ia)–Atelkuzu-szállásváltásra már legkésőbb a 850-es évek előtt sor kellett, hogy kerüljön. Úgy tűnt ugyanis, hogy sikerült a forrásokban ráakadni egy, a Kaukázusba vándorolt szavartokkal azonosított népcsoport emlékére egy 854-es eseménnyel kapcsolatos leírásban.[6] Az e részletet a magyarokkal kapcsolatba hozó kutatóknak ezért szükségszerűnek tűnt a leved(ia)i megtelepedést a korban elfogadottnál korábbra keltezni – akár a DAI-ban elbeszélt események időtartamának a szöveg által jelzett időbeli határokon túlra történő kitágítása árán is, esetleg egészen a 8. század elejéig.[7]

A döntő változást azonban csak a 20. század első évtizedeiben zajló kutatások hozták el, amelyek hosszabb távon számos, egymásnak jelentős részletekben ellentmondó elképzelés megszületéséhez vezettek. Az események

3 Lásd például Szabó Károly, *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869, 7–43; Pauler Gyula, *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900, 13–14, 132 32. lj.

4 P. magister, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum* 7. Kiad. Jakubovich Emil; P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. In: Szentpétery Imre (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. kötet. Budapest, 1937, 41. Ford. Veszprémy László, Anonymus: A magyarok cselekedetei. In: Veszprémy László (szerk.), *Anonymus, A magyarok cselekedetei – Kézai Simon, A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004, 14.

5 Marczali Henrik, A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi Sándor (szerk.), *A magyar nemzet története*, I. kötet. Budapest, 1895, 26; Thury József, A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai II. *Századok*, 30 (1896) 798–799; Thury József, A magyarok „szavarti-aszfali" neve II. *Századok*, 31 (1897) 393.

6 Thury, A magyarok „szavarti-aszfali" neve II, 392–393. Thury munkájának előzményeire és a kaukázusi seawordikra vonatkozó források összegyűjtésének folyamatára lásd Czeglédy Károly, A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. In: Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 73–80.

7 Marczali, A vezérek kora, 22.

hátterében két, kéz a kézben járó tényezőt érdemes itt kiemelnünk, melyek végső soron a különféle tudományterületek 19. századi szaktudományokká válásával álltak szoros összefüggésben. Egyrészt számos korábbi, megalapozatlan elképzelés cáfolata vált lehetségessé a nagy szakirányú tudást igénylő kutatások előrehaladásával; másrészt azonban ez a folyamat döntő lökést jelentett az adott szakterületeken belüli saját érvrendszerre támaszkodó elképzelések térnyeréséhez.

Az egyik első ilyen, a történettudományon kívülről érkező, de a korai magyar történet kutatására nagy hatást gyakorló feltevést a nyelvész Gombocz Zoltán fogalmazta meg a – kor szóhasználatában – csuvasos típusú török nyelvek és a honfoglalás előtti magyar nyelvre tett hatásuk vizsgálatából kiindulva. A magyar nyelvben található nyugati ótörök[8] eredetű szókészletet szisztematikusan összeállító írásaiban[9] Gombocz először még úgy látta, hogy e szavak magyarok általi átvételére valahol a volgai bolgárok közelében került sor a 7–8. században.[10] Ezzel elfogadta azt a történeti irodalom zöme által a 19. században vallott elképzelést, mely szerint a magyarok a 9. század előtt nem hagyták el a Volga és az Urál tág környezetében fekvő szállásaikat. Alig egy évtized múlva azonban néhány, a szőlőkultúrával kapcsolatos jövevényszó alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ótörök nyelveket beszélő népekkel a magyaroknak a Kaukázus előterében kellett kapcsolatba kerülniük, az Urál és a Volga vidékéről pedig már valamikor az 5. században el kellett költözniük e déli tájakra.[11]

Gombocz nyelvészeti vizsgálatai, illetve az azokra épülő felvetései alapvetően határozták meg a korai magyar történet kereteiről a 20. században folyó gondolkodást. A magyarok 5. századi déli irányú költözéséről szóló elképzelés egyik következményeként a különféle tudományterületek művelői kísérletet tettek arra, hogy felderítsék: mely más népek nevei alatt – azaz politikai kötelékükbe tartozva – „rejtőzködhettek" a magyarság elődei az 5. és a 9. század között, mielőtt a 9. században végül önálló entitásként is feltűntek az írott forrásokban. A kelet-európai sztyeppevidék 5–9. századi történetéről szóló bizánci görög, kaukázusi, illetve arab és perzsa források

8 E terminusra és a kutatás történetére részletesen: Árpád Berta – András Róna-Tas, *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. 2 vols. (Turcologica, 84.) Wiesbaden, 2011.

9 Gombocz Zoltán, *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 7.) Budapest, 1908; Zoltán Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912.

10 Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen*.

11 Gombocz Zoltán, Bolgárok és magyarok. *Új Magyar Szemle*, 2 (1920) 176–183; Gombocz Zoltán, A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv*, 17 (1921) 15–21; Gombocz Zoltán, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. *Nyelvtudományi Közlemények*, 46 (1923) 26–29.

összegyűjtése és áttanulmányozása szorosan illeszkedett e kérdéshez, amint az újabb történeti, nyelvészeti és – az idő előrehaladtával egyre nagyobb szerephez jutó – régészeti vizsgálatok is. Németh Gyula turkológiai kutatásaira, valamint Moravcsik Gyula bizánci, illetve Kmoskó Mihály terjedelmes arab, perzsa és szír forrásgyűjteményeire tekintve képet kaphatunk az első világháború után meginduló, illetve új lendületet kapó vizsgálatok volumenéről.[12]

A szaktudományok 19. századi kialakulásának másik meghatározó hatású következményeként az egyes szűkebb területeken végzett kutatások intenzív követése, az eredmények megalapozottságának részletes megítélése, valamint a különféle „társtudományok" megállapításainak integrált kezelése régóta komoly kihívást jelent. Nem meglepő ezért, hogy a 20. század utolsó évtizedeire a korai magyar történetről kialakult modellek bizonyos mértékben tudományterület-függőkké is váltak. A Gombocz nyomdokain járó nyelvészeti elemzések – ugyan egymástól is némileg eltérő kronológiai kereteket valószínűnek tartva – hosszú ideig arra következtettek: a magyarok elődeinek a nagyszámú nyugati ótörök és több azokkal egyidősnek tartható alán jövevényszó tanúsága alapján valahol a Don-vidéken vagy a Kaukázus előterében kellett élniük a 6–7. században, talán egészen a 9. század elejéig.[13] Innen kiindulva vehették azután – Róna-Tas András érvelése alapján már a 7. század végén – birtokba a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppeövezetet.[14] Ugyanakkor az e nyelvi kölcsönhatásokat elemző szakemberek között is újra és újra felmerültek olyan szempontok, amelyek alapján a Kaukázus vidékének szerepét megkérdőjelezték a magyarok elődeinek korábbi szállásterületei között. Ezekre utalva többen arra következtettek, hogy a Volga-vidéket a ma-

12 Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930; Moravcsik Gyula, *A magyar történet bizánci forrásai*. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I.6/b.) Budapest, 1934; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I–II: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Zweite, durchgearbeitete Auflage. (Berliner Byzantinische Arbeiten, 10.) Berlin, 1958. Moravcsik hatalmas vállalkozásának ilyen irányú célját jól mutatja egy korai tanulmánya: Moravcsik Gyula, Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv*, 26 (1930) 4–18, 89–109, különösen 106–108. Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1–3.* Szerk. Zimonyi István. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10., 13., 23.) Budapest, 1997, 2000, 2007; Kmoskó Mihály, *Szír írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Szabolcs. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 20.) Budapest, 2004. Kmoskó magyar koratörténet felé fordulásának okaira vö. Ormos István, Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I. *Keletkutatás,* 2009. ősz, 74.

13 Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, 401–402.

14 Róna-Tas András, Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 15.) Budapest, 2001, 67–87.

gyarok elődei csak a 8. század második felében vagy a 9. század első évtizedeiben hagyhatták el.[15]

A nyelvészeti alapon felvázolt, a magyarok elődei vándorlásának időszakát időben jelentősen kitágító következtetéseket a későbbiek során számos történész is összeegyeztethetőnek látta az írott forrásokra alapozva kialakított képpel. Így Hóman Bálint és kortársai nem kis részben a Gombocz által az 1920-as években megfogalmazott elképzelésre támaszkodva, az abból következő földrajzi és kronológiai koordinátarendszer alapján tettek kísérletet a magyar krónikák addigra már többször, többféle okból is elvetett hun hagyományának történeti kontextusba helyezésére és a tudományos világ számára történő „újrafelfedezésére".[16] Az így kialakult történeti és kronológiai modell nyitotta meg az utat Deér József számára is a jelen kötet 3.3. fejezetében részletesen tárgyalandó nagy hatású DAI-értelmezésének a megfogalmazásához, Leved(i) korának mintegy egy évszázaddal a DAI-ból kikövetkeztethető időszak elé helyezéséhez.[17] Szűcs Jenő a magyar etnikai tudat kialakulásának folyamatát vizsgálva szintén főként a nyelvészeti kutatások eredményeire és az arra épülő történeti modellre támaszkodva látta szükségesnek a magyarság elődeinek több évszázados kelet-európai sztyeppei tartózkodásával számolni.[18] Ugyancsak ez az időrend tette egyre elfogadhatóbbá az első muszlim földrajzi források megismerése után már korán teret nyert elképzelést a magyarság sajátos ősi kormányzati formájáról, a „kettős fejedelemség" intézményéről. Miután a sokáig általánosan vallott nézet szerint ezt a magyarok ősei a kelet-európai sztyeppén, kazár uralom alatt álló népként, kazár mintára vették volna át, a „hosszú sztyeppei tartózkodás" elmélete kellő időt hagyott e folyamat végbemenetelére.[19]

A „hosszú sztyeppei vándorlás" modelljéhez igazodva egyre korábbi – addig ebben az összefüggésben nem vizsgált – írott források is a kutatás érdeklődési körébe kerülhettek. Czeglédy Károly például két, 6. század közepi történeti eseményekről beszámoló szír hagiográfiai iratban talált rá egy hangār/kangār név alatt említett népességre. E névalakokat összeköthetőnek

15 Ligeti Lajos, Gyarmat és Jenő. *Nyelvtudományi Értekezések*, 40 (1963) 230–239; Gyula Németh, Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. *Acta Linguistica*, 16 (1966) 1–21; Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, 1991.

16 Így például Gombocz, A bolgár-kérdés; Hóman Bálint, A hun-probléma megoldása. *Magyar Nyelv*, 17 (1921) 195–198; Hóman Bálint, *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Budapest, 1925; Hóman Bálint, *Magyar történet*, I. kötet. Budapest, 1935, 49–59.

17 Deér József, A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok*, 79–80 (1945–1946) 3–20.

18 Szűcs Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, 1997.

19 A „kettős fejedelemség" fogalmának és jelentőségének tudománytörténeti áttekintésére lásd: B. Szabó János – Sudár Balázs, *Az Árpád-ház nyomában*. Budapest, 2021, 164–175; B. Szabó János – Sudár Balázs: Gyula népe, kézirat. Megjelenés alatt a *Dentumoger II.* című kötetben.

látta a besenyők három törzsének a DAI-ban említett kangar nevével. Értelmezése végén arra a következtetésre jutott, hogy miután a kangarok már a 6. században a Kaukázusban tűntek fel, a DAI által említett első kangar–szavart („besenyő–magyar") háborúra valamikor a 6. vagy a 7. században kerülhetett sor a Volga és a Don közötti térségben. Így a magyarok elődei ettől az időszaktól kezdve már a Dontól nyugatra, Atelkuzu területén kellett, hogy éljenek.[20] Ez a kronológiai elképzelés megfeleltethetőnek tűnt azzal a 20. század eleje óta ismert és a Kaukázusban élő „szavartokra" vonatkoztatott adattal, amely alapján a szavartok DAI-ban említett „Perzsia vidékére" történő költözését szokás volt a 750-es évek elé helyezni.[21] Mégis, Czeglédy az 1970-es évekre megváltoztatta korábbi rekonstrukcióját, visszatérve ahhoz az elképzeléshez, miszerint a DAI-ban elbeszéltek nem vonatkoztathatók a 9. század előtti időszakra.[22] Mindehhez részben igazodva a honfoglalás előtti ótörök eredetű jövevényszavak átvételére is a turkológus kutatókétól részben eltérő földrajzi és kronológiai kereteket javasolt.[23]

A magyarok elődeinek 7. századi Pontusz-vidéki megjelenését történeti források alapján megtámogató elképzelések azonban ezzel nem tűntek el. Így az 1990-es években Engel Pál egy áttekintő történeti összefoglalóban a 670-es évek és 895 között a Kárpát-medencébe és az Északkelet-Balkánra beköltöző új, keleti eredetű csoportok hiányára – és ezzel részben a két, forrásokkal viszonylag jól dokumentált nagy kelet-európai kora középkori sztyeppei népmozgás közötti „békés időszak" forráshiányára – alapozva vélte úgy, hogy a magyarok ősei már a 7. században birtokba vehették azt a Fekete-tengertől északra elterülő vidéket, ahol a 9. században a szövegek először említik őket.[24] Har-

20 Czeglédy Károly, A *kangarok* (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei* 5 (1954) 243–276 = Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 246–279. A kérdéses szír szövegek magyar fordítása: Kmoskó, *Szír írók*, 242–246. Amint azt Czeglédy, A *kangarok*, 251, Kmoskót idézve egyértelműen jelezte, a kérdéses forrásokat az utóbbi a korban kéziratban maradt és csak sokkal később kiadott munkájában már felfedezte, a hangār/kangār névalakoknak a DAI kangar nevével való összefüggését azonban másként értékelte, vö. Kmoskó, *Szír írók*, 246, 1231. lj.

21 A forrásrészlet angol fordítása: al-Balāḏurī, *Kitāb Futūḥ al-buldān*: Philip Khûri Hitti, *The Origins of the Islamic State*, vol. 1. New York, 1916, 319. A szövegrészt a DAI szavartjainak kutatása számára felfedezte: Joseph Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, 1903, 36–38.

22 Czeglédy, Árpád és Kurszán, 51–53 = Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 121–123.

23 Czeglédy, Árpád és Kurszán, 52–53; Czeglédy Károly, Etimológia és filológia (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről). *Nyelvtudományi Értesítő*, 89 (1976) 88–89 = Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 162–163.

24 Engel Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. (Magyarok Európában, 1.) Budapest, 1990, 95–96; Engel Pál, A kettős honfoglalás. *Ómagyar Kultúra*, 10 (1997) különszám, 53–64.

matta János pedig egy Theophanés *Chronographiá*jában az Al-Duna vidékén feltűnő 7. századi törzsi alakulat: a dunai bolgárok és különféle szláv törzsek társaságában említett „Hét törzs" (*Hepta geneai*) és a 9–10. századi magyar törzsszövetség hét törzsének egyezése alapján tartotta lehetségesnek, hogy a Theophanésnél megjelenő népességben a magyarok elődeit lássuk. Ezáltal ő is a magyarság 7. századi megjelenésével számolt a mai Ukrajna területén.[25]

A régészeti leletanyag elemzésére támaszkodó szakemberek – elsősorban Fodor István és az őt ebben követők – a fenti kronológiával szemben hosszú ideig azt vallották, hogy a Volga és az Urál tágabb környezetéből a magyar törzsek csak a 8. század közepén távolodtak el, előbb a Don-vidékre költözve, ahonnan azután a 850-es években indultak tovább nyugati irányba, a Dnyeper és az Al-Duna közötti térségbe.[26] Az írott források adataihoz szorosabban ragaszkodó történészek egy meghatározó része – így Kristó Gyula és Tóth Sándor László – ugyanakkor ebben az időben is kitartott amellett, hogy a 830-as évek előtt a magyarok nem jelenhettek meg a Fekete-tenger északi partvidékén,[27] ahová abban az évtizedben kellett megérkezniük keletről, a Volga-környéki szállásaikról.[28] Az utóbbi álláspont végül legutóbb egy nem várt irányból kapott megerősítést. Az orosz és az ukrán régészet eredményeire támaszkodva Türk Attila és Olekszij V. Komar is a magyarok elődeinek 9. századi feltűnését tartja igazolhatónak a Fekete-tengertől északra fekvő térségben, megjelenésüket a század középső harmadára, második felére helyezve[29] – azaz lényegében azonosan azzal, ahogyan ezt a 19. század végéig, a történeti források alapján vázolt elképzelésekben találjuk.

---

25 Harmatta János, A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány*, 97:3 (1990) 253–256; Harmatta, A magyarok nevei, 125–126; Harmatta János, A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97 (2001) 6–7.

26 Így például: Fodor István, *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Budapest, 1975; Fodor István, *Őstörténet és honfoglalás.* (Magyarország története, 1.) Budapest, 2010.

27 Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest, 1980, 67, 81–119; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 8.) Budapest, 1995, 39, 115–126, 299; Gyula Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century.* Szeged, 1996, 7–17; Tóth Sándor László, *Levediától a Kárpát-medencéig.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 14.) Szeged, 1998, 29–40; Tóth Sándor László, *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században.* Szeged, 2015, 28–74.

28 Tóth, *A magyar törzsszövetség.*

29 Vladimir A. Ivanov, *Drevnie ugry-mad'ary v Vostočnoj Evrope.* Ufa, 1999; Olekszij V. Komar, *A korai magyar vándorlás történeti és régészeti emlékei/Istoriâ i arheologiâ drevnih mad'âr v èpohu migracii.* (Studia Archaeologiam Pazmaniensia, 11., Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, 5., Ómúltunk Tára, 14.) Budapest, 2018; illetve legutóbb: Türk Attila, A régészet szerepe és eredményei a korai magyar történelem kutatásában. *Magyar Tudomány*, 182 (2021) különszám, 129–141.

Az egymásnak fontos részleteikben ellentmondó, érvelésük elsődleges bázisát más-más tudományterületek forrásanyagára építő elképzeléseket látva úgy véljük, hogy a 21. század harmadik évtizedébe érve érdemes kísérletet tenni néhány, a kutatásban régóta ismert írott forrás újólagos elemzés alá vételére. Ezek kritikai áttekintése és új szempontú értelmezése nézetünk szerint segítséget nyújthat a 9. századi magyarok történetének az elmúlt évszázad során egyre összetettebbé váló vizsgálatában felhalmozódott feltevések revíziójában. Munkánk kiindulópontját és gerincét a 9. századi magyarok történetéről egyedüliként hosszabb összefüggő kortárs elbeszélést megőrző DAI narratívájának a *történeti szempontú* vizsgálata alkotja. Úgy látjuk ugyanis, hogy bár a 21. század elejére a történeti és a régészeti kutatás örvendetes módon visszatért a 19. században még általánosnak számító következtetéshez, mely szerint a magyarok elődei a 9. században jelentek meg a Fekete-tengertől északra fekvő térségben, az e folyamatot a legrészletesebben bemutató DAI adatait még ma is sokszor olyan szempontok miatt vonják kétségbe, amelyek az elmúlt mintegy egy évszázad eltérő irányú feltételezései következményeiként rakódtak egymásra.

Mielőtt azonban rátérnénk a DAI-ban a magyarok elődeiről olvasható adatok részletesebb értelmezésére, könyvünk *1. fejezet*eként szükségét láttuk néhány további forrás rövid áttekintésének. Ezekből a modern kutatás hosszabbrövidebb ideje a DAI általunk a *4. és 5. fejezetek*ben adott elemzésének ellentmondó értelmezéseket tart levezethetőnek, illetve bizonyos esetekben a DAI adataival szögesen ellentmondónak látja e szövegek tanúságát. Világosan látjuk ezért, hogy az általunk felvázolt időrend és történeti kép csak akkor tarthat számot igazán mérlegelésre, ha az első látásra azzal szemben állónak gondolt forrásadatokat már e helyütt más megvilágításba sikerül helyezni.

Kötetünk *2. fejezet*ében a DAI kutatása kapcsán az elmúlt évtizedekben született, de a magyarországi történeti kutatásban csak részben felhasznált újabb eredményeket tekintjük át, ezzel a forrás felhasználhatóságáról képet nyújtva, illetve hátteret teremtve saját vizsgálataink számára.

A *3. fejezet*ben a DAI 38. fejezetének első 53, illetve 55 sorában elbeszélt, a 9. századi szavart/türk történet lehetséges forrásáról szóló elképzeléseket mutatjuk be részletesen. Előbb a saját kutatásunk eredményét ismertetjük, majd áttekintjük azt a kutatástörténeti folyamatot, amely során az általunk meggyőzőnek tartott felvetéshez hasonló korábbi vélemények hosszú évtizedekre a feledés homályába merültek.

Kötetünk *4., 5. és 6. fejezet*e a 9. századi szavart/türk történet a DAI által elbeszélt eseményeit vizsgálja a 9. századi történéseknél évszázadokkal későbbi sztyeppei párhuzamok felhasználásával. A *4. és az 5. fejezet* a szavartok leved(ia)i megérkezésétől a Leved(ia)–Atelkuzu-szállásváltásig és Árpád kazár szokás szerinti fejedelemmé tételéig követi az eseményeket. A *6. fejezet* az

atelkuzui politikai átalakulásokra összpontosít, kitérve a türkökhöz csatlakozó kavarok történetére, a türk törzsszövetség új hatalmi szerkezetének kialakulására és a bizánci forrásokban visszatérően használt türk név kérdésére.

A *7. fejezet* az Atelkuzu-korszakot lezáró eseménysor: a türk részvétellel zajló bolgár–bizánci háború és az Atelkuzut érő besenyő támadás részletes áttekintését nyújtja.

A *8. fejezet* a Kárpát-medencében berendezkedő türk törzsszövetségről a DAI-ban megőrzött ismereteket tekinti át. Külön alfejezetben vizsgálja ennek keretében a *Turkia* földrajzi kiterjedéséről szóló információkat, majd a 10. század első felének bizánci–türk viszonyrendszeréről rendelkezésre álló egyéb forrásokat is a vizsgálatba bevonva arról a korszakról kísérel meg összefoglaló képet nyújtani, amikor a DAI-ban olvasható türk-kép a végső formáját elnyerte.

1. Atelkuzu lakói Leved(i), Álmos és Árpád népének érkezése előtt

Adatok a 9. századi, Pontusz-vidéki onogurok történetéhez

1.1. Bevezetés: magyarok az Al-Dunánál a 9. század elején?

Amint arra a *Bevezetés*ben érintőlegesen utaltunk, a magyarországi kutatásban a magyarok elődeinek az írott forrásokban való első megjelenését a szakemberek az elmúlt másfél évszázad során különféle forrásokban vélték felfedezni, és így különféle időpontokra helyezték azt. Nem kis részben azért volt ez így, mert a tudományos vizsgálatok megkezdése óta áttekintett hatalmas mennyiségű forrásanyagban a kutatók számos olyan szövegrészletet azonosítottak, amelyeknek esetlegesen a magyarok elődeihez történő kötése felvethetőnek tűnt. Az alaposabb elemzések azonban nem ritkán inkább e lehetőség ellen látszanak szólni.

E kategóriába tartozik többek között egy óbolgár hagiográfiai irat, amelynek alapszövegét felhasználva három késő középkori kézirat is említést tesz a 811. évi bizánci–bolgár háború eseményeiről szólva egy, a bolgárok által segítségül hívott *ęgre/vęgre/ugre* nevű csoportról.[1] E név alapján felmerült, hogy a szöveg már az al-dunai magyarokra vonatkozhat. Ugyanakkor az a tény, hogy a kérdéses szöveg csak viszonylag késői kéziratokból ismert, az eseményekkel egykorú, görög nyelvű forrás leírásában pedig még az avarok neve szerepel az *ęgre/vęgre/ugre* helyett,[2] arra mutat, hogy amennyiben az adat

1 A három kézirat egyikében megőrzött szöveg magyar fordítása: Ferincz István, Mitrofan-prolog. In: Kristó Gyula (szerk.), *A honfoglalás korának írott forrásai* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.) Szeged, 1995, 157–158. A szövegben a magyarok elődeit kereste: Imre Boba, *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century.* (Slavo-Orientalia, 2.) The Hague, 1967, 79; Harmatta, A magyarság őstörténete, 258; Harmatta, A Volgától a Dunáig, 7–8. Ezt lehetségesnek látta, bár a 813-as bolgár–bizánci háborúra gondolva: Bóna István, *A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár Monográfiák, 12.) Budapest, 2000, 10. A kérdést részletesen feldolgozta (az adatokban a magyarok megjelenését látva): Király Péter, *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 148.) Budapest, 1977.

2 *Chronicon ad annum 811.* Kiad. és francia ford. Ivan Dujčev, La chronique de l'an 811. *Travaux et Mémoires*, 1 (1965) 212–213; kiad. és ford. Olajos Terézia, *A IX. századi avar történelem forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 16.) Szeged, 2001, 49–50. A szöveget a korábbi szakirodalom általában a *Scriptor Incertus de Leone Armenio* „A" töredékeként kezelte. A két szövegtöredék egymáshoz való viszonyáról született vizsgálatokat és elképze-

valós események emlékét őrizte is meg, eredetileg minden bizonnyal inkább egy, a bolgárok kötelékében harcoló avar csoportra vonatkozhatott.[3] Ez a Krum (ur. 802–814, *PmbZ* #4164) bolgár uralkodó korábbi, avarok ellen vezetett hadjáratáról[4] szóló források fényében nem is meglepő. Ahogyan végeredményben az sem lenne teljesen kizárható, hogy ezen avar segédcsapatok kötelékében valóban harcolhattak volna az *ęgre/vęgre/ugre* név mögött egyébként sejthető onogur csoportok is – az ő 9. század előtti és 9. századi Kárpát-medencei jelenlétükre ugyanis több forrásadat alapján is következtethetünk.[5] Mégis sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az egykorú forrásokban szereplő avarok nevét a későbbi óbolgár hagiográfiai irat készítője fordíthatta *ęgre/vęgre/ugre* alakban (majd onnan vették át a későbbi kéziratok), és talán a 10. században már a Kárpát-medencét az avarok után birtokló magyarok nevét helyettesíthette be az eredeti szereplők helyére.[6]

Ugyancsak a magyarok 810-es évekbeli kelet-európai sztyeppei jelenlétére utaló adatként kísérelte meg értelmezni a kutatás Theophanés (*PmbZ* #8107) *Chronographiá*jának egy, a kazárokat „keleti türkök"-ként említő mondatát.[7] Először Darkó Jenő vetette fel, hogy a 625-ös év eseményei kapcsán használt „keleti türk" megnevezés arra utalna, hogy a kazároktól nyugatra is léteznie kellett egy „türk" nevet viselő csoportnak, amely alatt talán már ekkor, de „már a 8. század közepétől kezdve határozottan a magyarok értendők", akik „a Dontól keletre és a Kaukázustól északra" kellett, hogy éljenek.[8] Miután Nikolaos

léseket részletesen áttekinti: Paul Stephenson, "About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria": A Context for the Controversial Chronicle of 811. *Dumbarton Oaks Papers*, 60 (2006) 87–109.

3 Így látta ezt: Dujčev, La chronique, 236–237; Szádeczky-Kardoss Samu, A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. *Antik Tanulmányok*, 22:1 (1975) 150; Kristó, *Levedi törzsszövetségétől*, 17–18; Olajos, *A IX. századi*, 54–57.

4 Krum avar hadjáratának értékeléséről és a korábbi szakirodalomról legutóbb: Szőke Béla Miklós, *A Karoling-kor Pannoniában*. (Mosaburg–Zalavár, 1.) Budapest, 2019, 107–114.

5 Olajos Terézia, Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késő avar etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok*, 16 (1969) 87–90; Király Péter, A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Antik Tanulmányok,* 83 (1987) 162–180, 314–331.

6 Szádeczky-Kardoss, A magyar őstörténet, 151; nem túl meggyőzően fordított irányú folyamattal számolt: Harmatta, A Volgától a Dunáig, 8.

7 Theophanes, *Chronographia* s.a. 6117 AM=624/625 AD. Kiad. Carl de Boor, *Theophanis Chronographia*. Lipsiae, 1883, 315$_{15–16.}$, angol ford. Cyril Mango – Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*. New York, 1997, 446.

8 Darkó Jenő, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál*. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 21.6.) Budapest, 1910, 322–325. Írásának tömörített német nyelvű változatában erre csak közvetetten utalt, tételét részletesen nem kísérelte meg alátámasztani: Jenő Darkó, Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern. *Byzantinische Zeitschrift*, 21 (1912) 476.

Mystikos konstantinápolyi pátriárka (*PmbZ* #25885) egy 922-ben I. Symeón bolgár uralkodónak (ur. 893–927, *PmbZ* #27467) írt levelében a Kárpát-medencei türköket (magyarokat) valóban „nyugati türk"-ként említi,[9] az azonosítás többek számára meggyőzőnek tűnt,[10] legfeljebb az utalás időbeli kereteit tolták inkább a 9. század eleje, azaz Theophanés krónikájának keletkezési ideje felé.[11] Theophanés szövegének részletes, az elbeszélt történeti eseményeket más forrásokkal összevető vizsgálata azonban mára nyilvánvalóvá tette, hogy a műben megjelenő türk név egyetlen esetben sem vonatkozhat a magyarokra, sőt a 625-ös bejegyzés magukra a kazárokra sem.[12] A Darkó által felvetett és a nyomában járó magyarországi kutatásban többek által elfogadott tézis ugyanakkor e vizsgálatok két jellegzetességére mindenképpen rávilágít:

1. Bár Cyril Mango Theophanés *Chronographiá*járól az 1970-es években írott tanulmánya hangsúlyosan felhívta arra a figyelmet, hogy a szerző a különféle forrásokból származó adatokat – köztük a tulajdonnevek alakjait – gyakran nem egyeztette és nem hozta közös formára,[13] a magyar koratörténettel foglalkozó szakirodalom sokáig nem vonta le a nyilvánvaló következtetést: a „keleti türk" megnevezés egy helyen történő használata sem vonja maga után kényszerítő erővel, hogy maga a szerző saját korában számolt volna „nyugati türkök"-kel.
2. Tanulságos emellett, hogy a magyarokra vonatkoztatható forrásbázis bővítésének szándéka hogyan járult hozzá ahhoz, hogy egy 922-ben – azaz egy olyan korban, amikor a türk név már más források alapján is bizonyít-

9 Nicolaus Mysticus, *Epistola* 23$_{20}$. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád*. Budapest, 1984, 24–25; kiad. és angol ford. Romilly J. H. Jenkins – Leendert Gerrit Westernik, *Nicolaos I, Patriarch of Constantinople, Letters*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 6.) Washington, 1973, 158–159.

10 Miskolczi Gyula (ism.), Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. *Történeti Szemle*, 3 (1914) 392–393 (kritikai megjegyzésekkel); Németh, *A honfoglaló magyarság (1930)*, 201–202; Györffy György, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959, 106.

11 Czeglédy Károly, Herakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv*, 49 (1953) 323 = Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, 187; Szűcs Jenő, *A magyar nemzeti tudat*, 162–163, 394; Bóna, *A magyarok*, 9.

12 A 625-ös bejegyzés türkjeire: Constantine Zuckerman, Heraclius in 625. *Revue des Études Byzantines*, 60 (2002) 189–197; Constantine Zuckerman, The Khazars and Byzantium – The First Encounter. In: Peter Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas (eds), *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden, Boston, 2007, 399–403. Theophanés krónikájának türkjeire és a magyarokra: László Balogh, Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58:2 (2005) 187–195.

13 Cyril Mango, Who Wrote the Chronicle of Theophanes? *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 18 (1978) 9–18.

hatóan a magyarok hivatalos megnevezése volt Konstantinápolyban – keletkezett levél „nyugati türk" névalakját használják fel egy legalább száz (a valóságban inkább háromszáz) évvel korábbi „keleti türk" forma értelmezéséhez, figyelmen kívül hagyva a kronológiai eltérést.

1.2. Symeón Logothetés a makedón foglyok kiszabadításáról

E néhány, az Al-Duna vidékének 810-es évekbeli eseményeire vonatkoztatott forrásadat után az első olyan szöveget, amelynek adatait a szakemberek döntő többsége a magyar törzsszövetség ottani feltűnésével hozza összefüggésbe[14] egy, a 10. század 50–60-as éveiben íródott bizánci krónika, Symeón *magistros* és *logothetés* (*PmbZ* #27504) *Világkrónikáj*a – pontosabban annak több változata[15] – őrizte meg. A kérdéses részlet egy, a 830-as évek második felére – legvalószínűbben 836 és 838 közé – keltezett esemény kapcsán szól egy ungri (*oungroi*), türk (*tourkoi*) és hun (*ounnoi*) néven egyaránt említett csoportról, akik a dunai bolgárok szövetségeseiként harcoltak az utóbbiak által 813-ban Hadrianopolisból az Al-Dunától északra áttelepített, majd több mint két évtizeddel később a birodalom területére visszatérni igyekvő bizánciak ellen.[16]

E leírás legrészletesebb és legrégebbi változata – amelyre a szakirodalomban, így a magyar koratörténettel foglalkozó munkákban is[17] sokáig leginkább *Georgius monachus continuatus* műveként, azaz a Geórgios Monakhos (*PmbZ*

14 Marczali Henrik, *A magyar történet kútfői az Árpádok korában.* Budapest, 1880, 108; Henrik Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden.* Berlin, 1882, 137; Darkó, *A magyarokra vonatkozó népnevek*, 4, 7, 10, 32–34; Darkó, Die auf die Ungarn, 473, 476, 480; Kristó, *Levedi törzsszövetségétől*, 38–39; Kristó, *Hungarian History*, 15–16; Harmatta, A magyarság őstörténete, 258; Harmatta, A Volgától a Dunáig, 8; Tóth, *Levediától*, 31–32; Tóth, *A magyar törzsszövetség*, 66–68; Komar, *A korai magyarság*, 30–31.

15 Vö. Moravcsik, *Az Árpád-kori*, 52–65.

16 Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon* 131.8–12, (Red. A). Kiad. és ford. Moravcsik, *Az Árpád-kori*, 53–57; kiad. Staffan Wahlgren, *Symeonis Magistri et Logothetae, Chronicon.* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XLVI/I.) Berlin, 2006, 235–237; angol ford. Staffan Wahlgren, *The Chronicle of the Logothete: Translated with Introduction, Commentary and Indices.* (Translated Texts for Byzantinists, 7.) Liverpool, 2019, 178–180.

17 Symeón szerzőségének elfogadása csak lassan terjedt el a nemzetközi bizantinológiai szakirodalomban (ennek lehetséges okaira vö. Staffan Wahlgren, Symeon the Logothete: Some Philological Remarks. *Byzantion*, 71 [2001] 259–260), és még lassabban a magyar koratörténet kutatásában. Így a *Georgius monachus continuatus*ként történő azonosítás ma is megjelenik, vö. pl. Tóth, *A magyar törzsszövetség*, 66–68.

#2264) krónikáját „folytató" ismeretlen szerző írásaként hivatkoztak[18] – a körülötte a magyarországi szakemberek között megfigyelhető egyetértés ellenére is számos kérdést vet fel. Ezek egy része a szöveg keletkezéstörténetét és utóéletét érinti: Symeón Logothetés *Világtörténete* ugyanis egyike a legnagyobb számú kódexben fennmaradt[19] és legösszetettebb szöveghagyományú bizánci krónikáknak, szövegének meghatározása és értelmezése a kezdetektől jelentős kihívás elé állította a kutatást. A nehézségek másik csoportja az elbeszélt események – esetünkben a makedón foglyok kiszabadításáról szóló részlet – történetiségével és ezáltal Symeón szövegének forrásértékével kapcsolatos. Az előbbi problémák számos elemét az elmúlt évszázad bizantinológiai kutatása jelentős részben felderítette, és ha az összes felmerülő kérdésre nincs is ma még megnyugtató válasz, a szöveg első, „A" jelű redakciója kritikai kiadásának elkészültével egy fontos fogódzóponthoz jutottak a szakemberek.[20] Másrészről a történeti jellegű kérdések bizonytalanságait már a modern kritikai kiadás elkészültét megelőzően előbb Moravcsik Gyula egy hosszú német nyelvű tanulmánya,[21] majd Szádeczky-Kardoss Samu rövid áttekintése[22] és Olajos Terézia egy, a magyar fordítás legutóbbi kiadásához készült rövid bevezetője és kommentáranyaga pontosan összefoglalta.[23] Az utóbbi két, magyarul elérhető írás azonban túlságosan is tömören összegezte a problémákat, végeredményben pedig egyik sem zárta ki, hogy Symeón leírása mögött a magyarok elődeire vonatkoztatható, történetileg hiteles adatok is meghúzódhatnak. Így az újra és újra felmerülő kételyek sem vezettek el egy, a korábbi kutatásban megszokottnál jóval óvatosabb megközelítés általánossá válásához.

Tekintve, hogy jelen írás a DAI elbeszélésére fókuszál, nincs itt mód egyik problémacsoport részletes bemutatására sem – erre a közeljövőben egy külön tanulmány tesz majd kísérletet.[24] Meg kell elégednünk ezért itt annak a rög-

18 E véleményt ismerteti röviden Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I: 269–270 (s.v. Georg Cont), 515–516 (s.v. Sym); Moravcsik, *Az Árpád-kori*, 52; Leslie Brubaker – John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources. An Annotated Survey.* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, 7.) Birmingham, 2001, 173–176; illetve részben még Alexander Kazhdan, *A History of the Byzantine Literature (850–1000)*. Athens, 2006, 162–164 is.

19 A kéziratokra lásd Wahlgren, *Symeonis Magistri*, 27*–28*.

20 Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon* (Red. A). Kiad. Wahlgren, *Symeonis Magistri*; angol ford. Wahlgren, *The Chronicle*.

21 Gyula Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. *Dumbarton Oaks Papers* 15, (1961) 59–126.

22 Szádeczky-Kardoss, A magyar őstörténet, 152–154.

23 Olajos Terézia (bev. és jegyz.), György barát krónikájának folytatása. In: Kristó Gyula (szerk.), *A honfoglalás korának írott forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.) Szeged, 1996, 141–146.

24 Bollók Ádám, Symeón Logothetés *Világtörténete* a és az *Annales Bertiniani* a magyarok al-dunai megjelenésének idejéről (előkészületben).

zítésével, hogy az általunk tárgyalt, az ungri, türk és hun néven említett nép nevét tartalmazó szövegrész a vizsgálatok jelenlegi állása szerint Symeón *magistros* és *logothetés* az eseményeket a világ teremtésétől saját koráig tárgyaló világkrónikájából származik.[25] A szerző személyének – akit a kutatók egy része a 10. század vége felé a konstantinápolyi *Menológion*t összeállító Symeón Metaphrastésszel is azonosíthatónak tart[26] – ilyen értelmű meghatározása a munka történeti értéke szempontjából is jelentőséggel bír. A 10. században élt, *logothetés*ként (*logothetés tou dromou*) és *asékrétis*ként vagy *prótoasékrétis*ként,[27] azaz a császári kancellária magas beosztású vezetőjeként szolgáló, és így a császári irattárban őrzött dokumentumokhoz hozzáféréssel rendelkező Symeón személye ugyanis feltételesen magyarázattal szolgálhat arra, hogy *Világkrónika*jába hogyan kerülhetett be számos olyan információ, amelyeket a korabeli történetírók munkái közül egyedül ő őrzött meg.

Az utóbbi, illetve Symeón műve forrásértékének általános megítélése tárgyunk szempontjából azért bír kiemelt jelentőséggel, mert az I. Basileios (ur. 867–886: *PmbZ* #20837) fiatalkoráról szóló, az ungri/türk/hun néven említett csoport Al-Duna-vidéki feltűnését megörökítő történet ugyancsak egyedül Symeón *Világkrónika*jában került feljegyzésre. Az I. Basileios származását és ifjúságának részleteit bemutató, a 10. századból ránk maradt további források jellegét ismerve ez önmagában nem feltétlenül meglepő. A legtöbb, a korban feljegyzett történetről ugyanis egyértelműen kimutatható, hogy azok az alacsony sorból származó és a császári hatalomba kétes körülmények között emelkedő uralkodó körüli legendagyártás termékei.[28] Ha hi-

25 Walhgren, Symeon the Logothetes, 253; Warren Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*. Hampshire, New York, 2013, 115, 122, 51. lj. Warren Treadgold (The Chronological Accuracy of the „Chronicle" of Symeon the Logothete for the Years 813–845. *Dumbarton Oaks Papers*, 33 [1979] 163, 18. lj.) már évtizedekkel korábban egyértelműen Symeón Logothetés szerzősége mellett foglalt állást, félrevezetőnek tartva a *Georgius monachus continuatus* megnevezést. Ahogy mások is elfogadták Symeón szerzőségét, vö. pl. Cyril Mango, The Tradition of Byzantine Chronography. *Harvard Ukrainian Studies*, 12–13 (1988–1989) 371.

26 Symeón életére, a logothetés és a *metaphrastés* lehetséges azonosságára és a vizsgált szöveg szerzőségére lásd: *PmbZ* #27504; Treadgold, *The Middle Byzantine*, 203–208. A két személy azonosítására kritikusan tekint: Wahlgren, *Symeonis Magistri*, 3*–4*, 49*, 116*–117*. Két külön személynek látja őket, a krónikaíró lehetséges azonosítására is javaslatot téve: Christian Høgel, *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization*. Copenhagen, 2002, 76–81.

27 Ihor Ševčenko, Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes. *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1969/1970) 216–220; Treadgold, *The Middle Byzantine*, 208. A tisztségre lásd még: John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System of the Ninth Century*. London, 1911, 97–98; Franz Dölger, *Byzantinische Diplomatik*. Ettal, 1956, 61–64.

28 Lásd Moravcsik, Sagen und Legenden, gondos elemzését. Lásd még: Ewald Kislinger, Der junge Basileios I und die Bulgaren. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 30 (1981) 137–150.

hetünk az egyébként a pátriárkával szemben ellenséges Nikétas David (*PmbZ* #25712) különben nem teljesen valószínűtlen megjegyzésének,[29] a császár származása körüli legendák megalkotásában és elterjesztésében még az uralkodó életében Phótios (*PmbZ* #6253) játszott kulcsszerepet. Az általunk ismert történetek azonban elsősorban későbbi, a VII. Konstantin (*PmbZ* #23734) udvarában, a császár megrendelésére készült történeti összefoglalásokban kerültek lejegyzésre.[30] Ezek közül a szintén konstantini megrendelésre készült *Vita Basilii* ugyan megemlékezik arról, hogy Basileios és családja Krum hadjárata idején fogságba esett, és bolgár területre hurcolták őket, a bizánci foglyok csodás eseményekkel tarkított visszatértét azonban jóval a 830-as évek elé helyezi, és a történésekben nem szán szerepet egy idegen csoport beavatkozásának.[31] Mindez a Makedón-dinasztia-párti történetírók jól láthatóan propagandisztikus céllal – Konstantin udvara által gondosan ellenőrzés alatt tartott szempontok szerint[32] – konstruált elbeszélései esetében persze önmagában nem kelt különösebb meglepetést.

Nagyobb nehézséget jelent, hogy a Symeón által feljegyzett, önmagában propagandisztikus elemekkel nem kiszínezett narratíva is számos olyan információt tartalmaz, amelyek további források hiányában ellenőrizhetetlenek, vagy egyenesen valószínűtlen körülményeknek tűnnek. Így amíg a Basileios

29 Nicetas David, *Vita Ignatii Patriarchae,* 89–90. Kiad. és angol ford. Andrew Smithies, *Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius.* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 51. = Dumbarton Oaks Texts, 13.) Washington, 2013, 118–121. Vö. még Paul Magdalino, Apocryphal Narrative: Patterns of Fiction in Prophetic and Patriographic Literature. In: Panagiotis Roilos (ed.), *Medieval Greek Storytelling. Fictionality and Narrative in Byzantium* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 12.) Wiesbaden, 2014, 97–98; Athanasios Markopoulos, Le public des textes historiographiques à l'époque macédonienne. *Parekbolai*, 5 (2015) 63–65; Theodora Antonopoulou, Emperor Leo VI the Wise and the „First Byzantine Humanism": On the Quest for Renovation and Cultural Synthesis. *Travaux et Mémoires*, 21:2 (2017) 203.

30 Genesius, *Regna* IV.24. Angol ford. Anthony Kaldellis, *Genesios: On the Reigns of the Emperors.* (Byzantina Australiensia, 11.) Canberra, 1998, 94–95. *Vita Basilii imperatoris* 2–5. Kiad. és angol ford. Ihor Ševčenko, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur.* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 42.) Berlin, 2011, 10–27. Vö. Markopoulos, Le public des textes historiographiques, 65. Megközelítőleg a császár életének idejéből származó változat: Leo VI Sapiens, *Oratio funebris Basilii I et Eudociae Ingerinae.* Kiad. Albert Vogt, Irénée Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I.* (Orientalia Christiana, 26.) Róma, 1932.

31 *Vita Basilii imperatoris* $4_{24–39}$. Kiad. és angol ford. Ševčenko, *Chronographiae*, 20–23.

32 Vö. Athanasios Markopoulos, Voices from the Center. Constantine VII and the Macedonian Dynasty in Contemporary Historiography. With an Appendix: Three Letters from Romilly J. H. Jenkins to Gyula Moravcsik. In: Niels Gaul – Volker Menze – Csanád Bálint (eds), *Center, Province and Periphery in the Age of Constantine VII Porphyrogennetos. From* De Ceremoniis *to* De Administrando Imperio. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 15.) Wiesbaden, 2018, 8–29.

élete kapcsán felvázolt elbeszélés keretének kezdőpontját jelentő, Hadrianopolis 813. évi Krum általi bevételét és az ottani lakosság bolgár fogságba hurcolását említő rész számos további korabeli forrás által igazoltan történeti elem, az áttelepítettek fogsága és kiszabadítása körülményeiről Symeón által elmondottak megítélése ennél kevésbé egyértelmű. Kérdés például, hogy a Symeón-féle történet foglyai miért nem estek a 816-os bizánci–bolgár békekötés alkalmával megvalósult fogolycsere hatálya alá? Nem egyértelmű továbbá az a történeti helyzet sem, amely lehetőséget teremtett a foglyok két évtizeddel későbbi – a 830-as évek második felére helyezett –, bizánci területre történő visszatérésére. További kétségekre ad okot, hogy a logothetés által a 830-as évek eseményei kapcsán megnevezett személyek többségét nem ismerjük más forrásokból, illetve feltűnésük esetenként legalábbis felveti az anakronizmus lehetőségét. Az utóbbiak között külön említhető például a *Világkrónika* által megnevezett bolgár uralkodó, Baldimer/Valdimer személye és rokoni kapcsolatainak ismertetése,[33] de ide tartozhat magának Basileiosnak a történetben való felbukkanása is. A későbbi császár születési idejét ugyanis a kutatók többsége az életével kapcsolatban feljegyzett események időpontjainak mérlegelése alapján a 830-as évekre helyezi,[34] ami nehezen összeegyeztethető a Krum-féle hadjárat időpontjával.[35] Fokozott óvatosságra okot adó körülmény továbbá, hogy Symeónnál az egész történet pusztán egy hosszabb kitérőt (exkurzust) alkot a krónika szövegén belül, amelyet a szerző azon a ponton illesztett be munkájába, ahol a későbbi császár először feltűnik művének lapjain. E kitérő célja így egyértelműen meghatározható: Symeón meg kívánta ismertetni olvasóit a történeti elbeszélésben már felnőtt személyként megjelenő Basileios életének korábbi eseményeivel. E szerkesztési sajátosság ugyanakkor arra is utal, hogy itt a krónikaíró egy önálló, a *Világtörténet* egyéb forrásaitól különböző kútfőre támaszkodott.

E bizonytalanságok fényében érthető, hogy a kutatás – amint magához a logothetés krónikájának a forrásértékéhez általánosságban is – alapvetően két, egymástól eltérő módon közelített és közelít a Basileios fiatalságáról

33 Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon* 131.11, (Red. A). Kiad. Wahlgren, *Symeonis Magistri*, 236, angol ford. Wahlgren, *The Chronicle*, 179, kiad. és ford. Moravcsik, *Az Árpád-kori*, 55. A problémára lásd uo. 6. j.

34 Vö. a Norman Tobias (*Basil I, Founder of the Macedonian Dynasty. A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century.* Lewiston, Queenston, Lampeter, 2007, 26–36) által összeállított korábbi véleményekkel, illetve a szerző saját számításaival.

35 Az itt vázlatosan ismertetett ellentmondásokról és bizonytalanságokról a további források és szakirodalom bemutatásával együtt az olvasó részletesen tájékozódhat a Moravcsik idézett tanulmányában (Sagen und Legenden) adott összefoglalásból. A felmerülő kérdéseket a jelen kutatási helyzettel együtt ugyancsak részletekbe menően tárgyalja: Bollók, Symeón Logothetés.

Symeónnál megőrzött elbeszéléshez. A kutatók többsége Symeón munkáját tradicionálisan tévedésektől egyáltalán nem mentes, nemegyszer kronológiai pontatlanságokkal terhelt,[36] végső soron a Makedón-dinasztiával inkább ellenséges, de legalábbis a dinasztia riválisaként fellépő Phókas család irányába elfogult beállítódottságú[37] összeállításnak látja. Mások – s ők vannak kevesebben – a logothetés krónikáját az egykori eseményeket a dinasztikus propagandától kevésbé érintett, azokat a valóságnak jobban megfelelő módon ábrázoló, kortársainál objektívabb,[38] kronológiai szempontból pedig megbízhatóbb[39] szerzőnek gondolják. Abban a véleménykülönbségek ellenére is mindkét megítélés képviselői egyetértenek, hogy Symeón összeállítása több olyan eseményről őrzött meg adatokat, amelyeket krónikástársai vagy a Makedón-dinasztia szempontjait követve vagy valamilyen más okból nem emeltek be saját műveikbe. Ezekről párhuzamos források hiányában sokszor nehéz egyértelműen eldönteni, hogy mennyire hitelt érdemlők. Ám pontosan egyedi voltuk miatt – mintegy „jobb híján" – még azok is gyakran hajlamosak ezekben az esetekben a *Világkrónikára* támaszkodni, akik egyébként fenntartásokkal kezelik annak forrásértékét.

A felmerülő problémák és lehetőségek számbavétele után nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy Symeón – esetleg forrása – a császári levéltárból valóban hozzájuthatott[40] egy olyan irathoz, amely a makedón foglyok kiszabadításáról szóló történet részleteit tartalmazta. Egy ilyen dokumentum létét valószínűsíti, hogy a logothetés elbeszélése szerint a mentőakcióban Theophilos (ur. 829–842, *PmbZ* #8167) parancsára a császári flotta is részt vett,[41] így a küldetést vezető parancsnok annak végeztével jelentést készíthetett az udvar számára (lásd erről a 7. fejezetet). Ezt a szerző egyrészt bizonyosan

36 James Howard-Johnston, Byzantium, Bulgaria and the Peoples of Ukraine in the 890s. *Materialy po Archeologii, Istorii i Etnografii Tavrii,* 7 (2000) 343–345. Ezt néhol az egyébként a *Világkrónikát* objektívebb forrásnak tartó Treadgold (*The Middle Byzantine,* 216) is így látja.

37 Ferdinand Hirsch, *Byzantinische Studien*. Leipzig, 1876, 63, 69; Romilly J. H. Jenkins, The Chronological Accuracy of the „Logothete" for the Years A. D. 867–913. *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965) 96; Kazhdan, *A History… (850–1000)*, 164–167; Athanasios Markopoulos, Byzantine History Writing at the End of the First Millennium. In: Paul Magdalino (ed.), *Byzantium in the Year 1000*. Leiden, Boston, 2003, 188–190; Markopoulos, Le public des textes historiographiques, 66.

38 Treadgold, *The Middle Byzantine*, 208, 210, 217.

39 Jenkins, The Chronological Accuracy, 89–112; Treadgold, The Chronological Accuracy; Treadgold, *The Middle Byzantine*.

40 Annak lehetőségére, hogy Symeón pozíciójánál fogva könnyen hozzájuthatott a császári levéltárban fennmaradt anyagokhoz, lásd Treadgold, *The Middle Byzantine*, 216. Ennek lehetőségével akkor is számolhatunk, ha a krónikaíró és a metaphrastés azonosságát nem fogadjuk el, vö. Høgel: *Symeon Metaphrastes*, 81.

41 Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon* 131.10, (Red. A). Kiad. Wahlgren, *Symeonis Magistri*, 273–274, angol ford. Wahlgren, *The Chronicle*, 179.

szerkesztett formában emelte be saját munkájába, másrészt – úgy tűnik – további adatokkal is kiegészíthette azt, amikor a Basileios fiatalkoráról szóló kitérőt a főszövegbe iktatta. Ugyanakkor természetesen az sem zárható ki, hogy Symeón a saját kora előtt több mint egy évszázaddal megesett történésekről szóbeli úton szerezhetett tudomást.[42] Annak eldöntése azonban, hogy az eredeti feljegyzés vagy szóbeli hagyomány a *Világkrónika* alapján általunk ismert verzió mely elemeit tartalmazta, nem lehetséges. Az itt vizsgált alapkérdés szempontjából többek között különösen érdekes volna tudni, hogy az eredeti történetben is szerepeltek-e a bolgárok megsegítésére érkező kelet-európai sztyeppei csoport fegyveresei, és amennyiben igen, milyen néven utaltak rájuk. Az előbbi kérdésre adandó pozitív válaszra elsősorban akkor gondolhatunk, ha egy, a császári levéltárban fennmaradt iratot tekintünk a Basileiosszal kapcsolatos exkurzus forrásának. Kevésbé tűnik valószínűnek, hogy egy ilyen részlet – főként mindhárom név együttesen – a történet szóbeli hagyományozódása során fennmaradt volna. Ugyancsak kevéssé tűnik meggyőzőnek az az ungri, a türk és a hun névalakok együttes, egymás szinonimájaként történő használatával kapcsolatban megfogalmazott feltételezés, amely szerint a korábban ismeretlen nép feltűnése zavarba ejtette az eseményről beszámolókat, akik ezért nem tudták, pontosan kikkel is kellett a makedón foglyoknak összeütközniük.[43]

A megoldást sokkal inkább egy másik irányban kereshetjük.[44] Tekintve, hogy a feltételezhetően rendelkezésre álló eredeti beszámoló a jelenlegi helyére történő bedolgozásakor jól érzékelhetően szerkesztésen és átdolgozáson esett keresztül, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a három névalak egymás melletti használata a 10. századi szerző/szerkesztő beavatkozásának az eredménye. A különféle névalakok alkalmazásának a legkézenfekvőbb oka az lehetett, hogy az eredeti változatban egy olyan csoport megnevezése szerepelhetett, amely a 10. századi írónak, illetve a reménybeli olvasóinak a népcsoport időközben történt eltűnése miatt már nem mondott különösebben sokat. Más-

42 Nicolas Adontz, L'age et l'origine de l'empereur Basil I (867–886). *Byzantion*, 8 (1933) 482–483, a Symeón kitérőjének szövegében központi szerepet játszó személyek és Basileios, illetve családjának az elbeszélésben betöltött másodlagos jelentősége alapján arra következtetett, hogy a menekülés története a Symeónnál a foglyok vezéreként szereplő Tzantzés (*PmbZ* #8539) a későbbiekben a birodalomban fontos szerepet betöltő családja őrizte meg és hagyományozta. A korban orálisan hagyományozódó történetek lehetőségére, illetve fontosságára lásd még: Constantin Zuckerman, Emperor Theophilos and Theophobos in Three Tenth-Century Chronicles: Discovering the Common Source. *Revue des Études Byzantines*, 75 (2017) 129; Staffan Wahlgren, Review [on] „Warren Treadgold, The Middle Byzantine Historians. Basingstoke/New York, Palgrave Macmillan 2013", *Byzantinische Zeitschrift*, 108:1 (2015) 268; Markopoulos, Le public des textes historiographiques, 67.

43 Tóth, *Levediától*, 32; Tóth, *A magyar törzsszövetség*, 68.

44 Részletesebben: Bollók, Symeón Logothetés.

részt a 10. századi irodalmi munkák eleganciára való törekvését[45] látva az sem zárható ki, hogy a névváltozatok váltogatása is részben e stiláris szempont érvényre juttatását segíthette elő.[46] E két megfontolás együttes figyelembevétele esetén, illetve a történeti szituáció ismeretében a legvalószínűbbnek így az tűnik, hogy az eredeti történetben a szöveg által elsőként említett ungri név szerepelhetett. A 10. századi bizánci olvasónak ennek azonosítása nem volt magától értetődő, ezért Symeón az egyértelműsítés és a szóhasználat változatosabbá tétele érdekében a továbbiakban kétszer a hun, illetve kétszer a türk névvel helyettesítette azt. Tudva, hogy a bolgárok hunokként való megnevezése és a két névalak egyazon szövegen belüli, párhuzamos használata más, nem kifejezetten magas irodalmi igénnyel megírt 9. századi bizánci szövegben is ismert,[47] nem teljesen zárható ki, hogy az ungri és a hun akár egyszerre is előfordulhatott az eredeti elbeszélésében. A DAI szövegének a 6.3.2. fejezetben bemutatandó elemzése alapján viszont valószínűnek látjuk, hogy a türk név az Atelkuzuba való átköltözés előtt nem volt Leved(i), Álmos és Árpád népének saját magára alkalmazott elnevezése; amint valószínűleg a 830-as években az Al-Dunánál feltűnő közösség tagjai sem alkalmazták azt magukra. Ennek alapján feltehetőnek tartjuk, hogy a türk megnevezés csak a 10. századi azonosítás során került a szövegbe, amikor Konstantinápolyban már évtizedek óta ezen a néven ismerték Árpád népét, akikre a 10. század középső évtizedeiben már ungri néven is utaltak.[48] Megválaszolhatatlan kérdés ugyanakkor, hogy a 10. századi szerző az ungrit nem azért azonosította-e a türkökkel, mert a 10. században úgy tudta, hogy a megelőző évszázadban az események helyszínéül szolgáló területen a saját korában türknek nevezett nép élt.

A Symeón *Világtörténet*ének vizsgált szakaszát körülvevő vitás kérdések ismeretében fokozott óvatossággal érdemes eljárni a szövegrészletnek a korai magyar történet szempontjából való értékelésekor. Önmagában erre a forrásrészletre alapozva ugyanis legalábbis felettébb kétségesnek tűnik, hogy vonatkoztatható lehet-e a szövegben szereplő ungri név a DAI-ban megjelenő

45 Amint Treadgold, *The Middle Byzantine*, 215, a *Világkrónika*val kapcsolatban fogalmaz: „The historian also makes a number of attempts at literary elegance."

46 Nem vetette el ezt a lehetőséget a magyarokkal való azonosítást elfogadó Tóth, *Levediától*, 32; Tóth, *A magyar törzsszövetség*, 66, sem.

47 Sabas, *Vita Petri Atroensis* 111$_4$. Kiad. és francia ford. Vitalien Laurent, *La vita retractata et les miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa*. (Subsidia Hagiographica, 31.) Bruxelles, 1958, 164–167.

48 Vö. *Vita Basilii Iunioris* III.22. Kiad. és ford. Moravcsik, *Az Árpád-kori*, 28–29; kiad. és angol ford. Dennis F. Sullivan – Alice-Mary Talbot – Stamatina McGrath, *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*. (Dumbarton Oaks Studies, 45.) Washington, 2014, 308–313. Vö. még Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II. 225–227 (s.v. Oungroi).

Leved(i), Álmos és Árpád vezette népre? Avagy számolhatunk a kérdéses térségben más, már Árpád népének megjelenése előtt is jelen lévő csoportokkal, amelyek joggal viselhették az ungri nevet? Tekintve, hogy Kuvrat Magna Bolgariájának a 7. század második felében történt széthullása után a Dnyepertől nyugatra fekvő területek lakosságáról a magyarok megérkezéséig a források lényegében hallgatnak, nem rendelkezünk arra vonatkozó egyértelmű adatokkal, hogy Kuvrat onogurjai az utolsó emberig elhagyták-e a kazárok által közvetlenül uralt térségtől nyugatra fekvő vidékeket.[49] Ugyancsak nincs arról konkrét információink, hogy a Kuvrat államának nyugati térségeiben élő teljes népesség a Dnyesztertől délre fekvő dunai bolgár állam területére húzódott volna vissza. A DAI 12. fejezetének, illetve a 42$_{77.}$ sornak, valamint a *Régmúlt idők elbeszélése*nek (*PVL*)[50] a 10. században a Dnyepertől keletre-délkeletre lakó „fekete bolgárokról" szóló adatai mindenesetre arra utalnak, hogy a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppevidéken még a 10. században is éltek önmagukat bolgárokként azonosító csoportok.[51] Megerősíti ezt, hogy a *Ḥudūd al-ʿĀlam* című, perzsa nyelvű összeállítás a 10. század elejének viszonyait bemutatva megközelítőleg erre a vidékre, lényegében Atelkuzu területére helyezi a „belső bolgárok" szállásait[52] (részletesebben lásd erre alább, az 1.3.3. fejezetben).

A Dnyepertől keletre és nyugatra elterülő kiterjedt vidéken élő onogurokról/bolgárokról szóló 7. és 10. századi adatok fényében több mint valószínű, hogy a 9. században is élniük kellett e térségben az onogur név valamely változatával megnevezett csoportoknak.[53] A Dnyepertől keletre húzódó sztyep-

49 Kuvrat államának nagyjából a Donyec és a Dnyeszter közé lokalizált területére lásd Róna-Tas, Hol volt, különösen 1. kép.

50 *Povest' Vremennyh Let* s.a. AM 6453 (AD 944). Ford. Ferincz István, *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 30.) Budapest, 2015, 54.

51 A Fekete Bulgáriára vonatkozó korábbi feltevéseket a vonatkozó irodalommal együtt áttekintette: Szabolcs Polgár, Black Bulgaria and the Black Bulgars. In: Olajos Terézia (szerk.), *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. (Acta Universitatis Szegediensis – Opuscula Byzantine, XI.) Szeged, 2014, 199–214. A lokalizációra lásd még: Róna-Tas, Hol volt, 75. A DAI és a *PVL* közlései alapján egyértelműen elvethető az az értelmezés, mely szerint a 10. században e Fekete Bulgária már csak „egy történeti földrajzi és nem egy aktuális etnikai név" lenne, amint erre Róna-Tas (Hol volt, 75) és részben Polgár (Black Bulgaria, 208) is gondolt.

52 Sudár Balázs, A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A *Hudúd al-álam* és a magyar őstörténet. *Századok*, 153:1 (2019) 91, 95, 3. térkép.

53 Egy, Leved(i), Álmos és Árpád népétől különböző csoportra vonatkoztatta a 9. századi kelet-európai sztyeppevidékre vonatkozó forrásokban feltűnő ungri nevet Omeljan Pritsak, aki e megnevezés mögött a frank háborúk hatására összeomlott Avar Kaganátus alól felszabaduló – elsősorban Kárpát-medencei – onogurokat kereste. Elmélete azonban számos ponton teljesen elszakadt a forrásoktól: többek között a DAI-ból és a középkori magyar hagyományból is ismert Álmost és Árpádot e kelet-európai onogurok vezetőinek tartotta,

pevidék bolgárai időlegesen éppen úgy elfogadhatták a kazárok fennhatóságát,[54] amint a nyugati részek lakói állhattak a dunai bolgár uralkodó névleges fősége alatt; és időről időre mindkét csoport ki is szélesíthette az önállóságát. E 9. századi kelet-európai bolgárokra/onogurokra – minden bizonnyal a Dnyepertől keletre élő, talán éppen a 10. században fekete bolgárok néven említett csoportra – konkrét adatunk is van a 9. századból. A 800-as évek első felében keletkezett, a kutatásban 3. számmal jelölt, a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó püspökségeket felsoroló *Notitia episcopatum* ugyanis említ egy, a dorosi (ma Mangup) krími gót metropolita fősége alatt álló onogur püspökséget, amely a lista többi elemének földrajzi helyzete alapján valahol a Kubán-vidéken vagy attól északra, a Dnyeper felé eső térségben helyezkedhetett el.[55] Nem mellékes ebben az összefüggésben az sem, hogy az Omurtag bolgár kán (ur. 815–831, *PmbZ* #5651) nevében, a kán keleti hadjárata során a Dnyeperbe fulladt Okorsis kopan emlékére felállított híres sírfelirat alapján úgy tűnik, hogy valamikor 815 és 831 között, a Krum sikerei nyomán elinduló bolgár terjeszkedés során Omurtag kísérletet tett a birodalmától északkeletre fekvő sztyeppei térség hatalma alá vonására (hódító katonai akcióra gondolva), avagy hatalmának ottani megerősítésére/megtartására.[56] E hadjárattal kapcsolatban a korábbi kutatásban egyaránt felmerült, hogy az a magyarok terjeszkedésével szemben a 820-as években vívott harcokkal vagy a szlávok ellen vezetett hadjáratokkal állhatott össze-

akikhez Leved(i) keletről érkező szavart–kavar–kazár népe a besenyők nyomására csatlakozott. Omelian Pritsak, Yuwār-Yowar und Καβαρ-Kawar. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 36 (1965) 378–393; Utóbb Boba Imre (Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus". *Ungarn Jahrbuch*, 12 [1982/1983] 23–41) is úgy vélte, hogy az Avar Kaganátus bukása után a 800-as évek elejétől a forrásokban a Kárpátoktól keletre egy ugri/ungri nevű nép aktivizálódása figyelhető meg. Ám ez az elképzelés az elmúlt évtizedekben sem itthon, sem külföldön nem vált népszerűvé, mert vele szemben ezeket a homályos, többféle népnevet is felvonultató, talán archaizáló nyelvhasználatú forrásokat a hazai kutatók már hosszú ideje az Atelkuzuba érkezett magyarok nyomaiként interpretálták. Ez utóbbi paradigma azonban annál sebezhetőbbé válik, minél későbbre teszi a kutatás Leved(i), Álmos és Árpád szavartjainak Atelkuzuba való érkezését.

54 Vö. Polgár, Black Bulgaria.

55 *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae 3*, No. 37 (611–618). Kiad. Jean Darrourès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes.* (Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, 1.) Paris, 1981, 241–242. A sokáig a 8. század különböző évtizedeire helyezett forrás meggyőző új keltezésére és történeti kontextusának vizsgálatára: Constantin Zuckerman, Byzantium's Pontic Policy in the *Notitiae episcopatum*. In: Constantin Zuckerman (éd.), *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*. (Centre de recherche d'Historie et Civilisation de Byzance, Monographies, 25.) Paris, 2006, 201–230.

56 A felirat kiadása német fordítással: Veselin Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*. (Berliner Byzantinistische Arbeiten, 23.) Berlin, 1967, 281, Nr. 58.

függésben.[57] Legalább ilyen jó okkal gondolhatunk ugyanakkor arra is, hogy Omurtag hadjárata az ellen a – Symeón *Világtörténet*ében a 830-as évek második felének eseményei kapcsán ungri névvel jelölt – csoport ellen zajlott, akikben a 670-es évek után is a Dnyepertől nyugatra elő onogurokat láthatunk. Jelen fejezet alább következő részeiben így azokat a 9. századi forrásokat vesszük röviden vizsgálat alá, amelyek e következtetést látszanak alátámasztani.

1.3. Három földrajzi leírás a 9–10. századi Pontusz-vidékről

1.3.1. A Bajor Geográfus *Descriptio*ja

A modern történeti kutatásban „Bajor Geográfus" néven hivatkozott szerző *Descriptio civitatum et regionem ad septemtrionalem plagam Danubii* című földrajzi munkája (a továbbiakban: *Descriptio*)[58] jelen tudásunk szerint a 9. század középső harmadában keletkezett.[59] E rövid traktátusban a szöveg összeállítója hosszú listákat közölt a Karoling Birodalom határain és attól keletre élő csoportok neveiről, amelyek elhelyezkedésének meghatározásához azonban sajnos igen kevés földrajzi fogódzót nevez meg. A felsorolt 58 nép vagy törzs közül 13 közvetlenül a Frank Királyság keleti határai mentén élt (az összeírás sorrendje szerint a Balti-tengertől nagyjából a Száva és Morava folyók torkolatvidékéig), és így földrajzi helyzetük egyértelműbben meghatározható. Mellettük azonban a szöveg további 45 olyan nevet is tartalmaz, amelyek az előbbi csoportoktól keletre élhettek.[60] Az érintett térségek tudósait – különösen, ahol ez a lista a 9. századi történet egyik fő forrása – régóta foglalkoztatja annak feltárása, hogy az utóbbi neveket milyen logikai/lejegyzési rend alapján lehetne lokalizálni a földrajzi térben.

57 Vö. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, 285.

58 Kiad. és ford. Veszprémy László, Nyugati források a 9. századi Pannóniáról. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai.* (A honfoglalásról sok szemmel, 2.) Budapest, 1996, 153–162. A szöveget fenntartó egyetlen kódex digitális fotója szabadon elérhető: https://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00018763/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00018763&seite=321

59 Veszprémy, Nyugati források, 155–156 (850–860-as évek); Polgár Szabolcs, A „Bajor Geográfus" néhány Kelet-Európára vonatkozó ország- és népnevéről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 9 (2003) 243 (844–870 között); Szántó Richárd, A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. *Acta Historica – Acta Universitatis Szegediensis*, 139 (2017) 150 (9. század középső harmada).

60 Szántó, A Bajor Geográfus, 152.

Érthető módon így van ez az ugyancsak eléggé forráshiányos korai magyar történet kutatóival is. Így az utóbbi két évtizedben két magyar szakember is részletes vizsgálatnak vetette alá a *Descriptio* szövegét és az azt elemző modern szakirodalmat, adatokat remélve nyerni ezáltal a 9. századi magyar szállásterület pontosabb lokalizálásához.[61] A korábbi írás, Polgár Szabolcsnak a 2000-es évek elején született tanulmánya az úgynevezett „kelet-európai" vagy „fekete-tengeri" csoportot állította a középpontba: ebbe tartoznak a *Casiri,* a *Ruzzi,* a *Forsderen,* a *Liudi,* a *Fresiti,* a *Serauici,* a *Lucolane* és végül az *Vngare* nevek, de Polgár vizsgálata szerint még a sorozat előtt álló *Vuizunbeire* név is ide vonható.[62] Ezek közül a *Casiri*t a Volga menti kazárokkal, az *Vngaré*t pedig általában a Kárpátoktól keletre – beleértve ebbe akár a Bug és a Dnyeszter folyók vidékét is – lakó 9. századi magyarokkal látta azonosíthatónak. Kétségtelen, hogy földrajzi értelemben e két csoport tűnik a legbiztosabb támpontnak az itt felsorolt nevek lokalizációjában, és már a listában szereplő – a ruszokkal azonosítható – *Ruzzi* helye is jóval bizonytalanabb.

Témánk szempontjából azonban nem csak a szöveg *Vngare*-adata bír jelentőséggel. Feltűnik ugyanis a *Descriptió*ban – a felsorolások egy másik ágában – egy *Eptaradici* nevű csoport is, amelynek 273 „civitasa" lett volna, s amelyet számos kutató a Theophanés *Chronographiá*jában a 7. századi eseményekkel kapcsolatban említett, a bolgárokkal szövetségben álló 7 szláv nemzetséggel/törzzsel (a bizánci szövegben '*Hepta geneai*')[63] azonosított. E csoportot a kutatók eléggé különböző térségekbe próbálták lokalizálni, még olyan vélemény is akadt, amely Volga-vidéki besenyőnek vélte őket.[64] A hazai kutatásban a forrással legutóbb behatóan foglalkozó Szántó Richárd a hagyományos szláv értelmezést követte: az erdőzóna peremétől délre, a Szerettől nyugatra és a Keleti-Kárpátoktól délre-délkeletre eső területre, így végső soron az *Vngare* déli „szomszédságába" helyezte az *Eptaradici*t. Lehetségesnek látta ugyanakkor, hogy az *Vngare* nevű népesség területei nyugat felé benyúl-

61 Polgár, A „Bajor Geográfus"; Szántó, A Bajor Geográfus.

62 Polgár, A „Bajor Geográfus".

63 Theophanes, *Chronographia* s.a. AM 6171 (AD 678/679). Kiad. de Boor, *Theophanis Chronographia*, 359_{12-17}; angol ford. Mango–Scott, *The Chronicle of Theophanes*, 499; interpretált magyar ford. Harmatta, A Volgától, 6–7. A Theophanésszel közös forrásból merítő Niképhoros (*PmbZ* #5301) az eseményeket tömörebben írja le, amelyből a „hét nemzetség/törzs" említése kimarad: Nicephorus Constantinopolitanus, *Breviarium* 36_{23-26}. Kiad. és angol ford. Cyril Mango, *Nikephoros, Patriarch of Constantinople: Short History.* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Washingtonensis, 13., Dumbarton Oaks Texts, 10.) Washington, 1980, 90–91.

64 A különféle lokalizációk újabb áttekintése: Sergiy Koncha, Bavarian Geographer on Slavic Tribes from Ukraine. *Ukrainian Studies: Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 12 (2012) 18–19.

hattak a Kárpát-medencébe is.[65] (Az *Vngare* népnév esetleges összefüggéseit az Ung folyó nevével azonban még nem vizsgálták érdemben.)[66] Az *Eptaradici* szállásterületéről – saját bevallása szerint Walter Pohlt követve – úgy vélte, hogy a Kárpátok külső peremét ölelte volna körül. Emellett úgy találta, hogy a *Descriptio*ban említett visztulai szlávok (*Vuislane*) a Kárpátoktól északra éltek, ugyanakkor a *Descriptio* sorrendiséget elfogadva határosak voltak az *Vngare* népességgel, s ezeknek a szomszédságában további sztyeppei közösségek is lakhattak.[67]

Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy Theophanés szövege szerint a bolgárok a saját szállásterületüktől délre és nyugatra, Avaria határaiig telepítették le a 7. században a *Hepta geneai* néven említett szláv csoportokat. Erre az adatra támaszkodva így a kutatás sokkal inkább a mai Bulgária északnyugati, Szerbiával határos vidékein, azaz az Al-Dunától délre keresi e közösségek nyomát.[68] Az *Eptaradici* és a 7. századi *Hepta geneai* azonossága esetén így logikus lenne az előbbit a a *Descriptio*ban *Vulgarii* és *Merehani* néven említett dunai bolgárok és Morava-vidéki (déli) morvák társaságában találnunk.

A *Descriptio* listáit gondos vizsgálatnak alávető tanulmányok közös nehézsége, hogy mivel a szöveg sajnálatos módon nélkülözi a biztos eredményekhez szükséges biztos kiindulópontokat, a felhasznált értelmezési modellek jelentős mértékben kényszerűen az elemző kutatók hipotézisei maradnak. Az eredmények helyességét így még a megfelelő kulcsok megtalálása esetén sincs mód teljes mértékben igazolni, ezért a forrásban szereplő nevek egy jelentős részének lokalizációs problémáit aligha lehet megnyugtató módon lezártnak tekinteni. A számunkra e kötet szempontjából fontosnak tűnő két név esetében is ez a helyzet: ugyanis vagy az *Eptaradici*, vagy az *Vngare* nép élt az Al-Dunától északra, különösen, mert e két csoport a *Descriptio* felsorolásában igen távol esik egymástól.

Az *Eptaradici* esetében az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a feltételezések szerint görög (*hepta*, 'hét') és szláv (*radici*) szavakból összerakott, 'hét gyökér' vagy 'hét nemzetség/törzs' jelentésű név ebben a formában aligha lehetett tényleges önelnevezése bármilyen népnek.[69] Megfontolásra érdemes ezért ugyanakkor, hogy ha nem akarunk a 9. században mindenképpen a 7. századi események kapcsán említett szláv törzseket keresi az *Eptaradici* megneve-

65 Szántó, A Bajor Geográfus, 168.

66 Vö. Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 2. kötet. Budapest, 1988, 705.

67 Szántó, A Bajor Geográfus, 162–163, 165–168.

68 Predrag Komatina, The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 47 (2010) 55–82; Walter Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822.* Ithaca, London, 2018, 330–331.

69 Koncha, Bavarian Geographer, 17; a feltevésre vö. Szántó, A Bajor Geográfus, 162.